
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

ΜΕ ΤΟΥΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΗΒΑ (ΕΝΑ ΚΡΙΤΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΣΤΟΝ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟ, ΠΕΛΟΠ. 12)

Τὰ δραματικά γεγονότα πού κατέληξαν, τὴ χειμωνιάτικη νύχτα τοῦ 379 π.Χ., στὴν ἀπελευθέρωση τῶν Θηβαίων ἀπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τῶν Λακεδαιμονίων, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα (*Ἑλλην.* 5, 4, 1 κ.έ.), περιγράφονται μὲ περισσότερες λεπτομέρειες ἀπὸ τὸν Πλούταρχο, σὲ δύο μάλιστα παράλληλες διηγήσεις, μία φορὰ συνοπτικά καὶ σὲ τρίτο πρόσωπο, στὸν Βίο τοῦ Πελοπίδα, καὶ ξανά, ἐκτενέστερα, στὸν συμποτικό διάλογο *Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου*, ἐδῶ μὲ τὸ στόμα ἑνὸς πρωταγωνιστῆ, τοῦ Καφισία, ἀδελφοῦ τοῦ Ἐπαμεινώνδα. Καὶ στίς δύο διηγήσεις τοῦ Χαιρωνέως, παρὰ τίς ἐπουσιώδεις διαφορές, τὰ περιστατικά ἐξελλίσσονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο: οἱ ἐπαναστάτες ἐνεργοῦν χωρισμένοι σὲ δύο ὁμάδες μὲ ἐπικεφαλῆς ἢ πρώτη τὸν Μέλωνα καὶ ἢ δεύτερη τὸν Πελοπίδα. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐκπλήρωση τῶν ἀποστολῶν τους, τὴν ἐξόντωση τῶν δοσίλογων πολεμάρχων, ἐνώνονται σὲ ἓνα προκαθορισμένο, ὑποτίθεται, σημεῖο τῆς πόλης, ὅπου προσέρχονται ὅλη τὴ νύχτα ἐπώνυμοι καὶ ἀνώνυμοι ἀντιστασιακοί. Ὅταν ξημερώνει, συνέρχονται σὲ ἐκκλησία καὶ ἡ ἐπανάσταση ἀναγνωρίζεται.

Οἱ ραγδαῖες ἐξελίξεις ὕστερα ἀπὸ τὴ συνένωση τῶν δύο ἐπιθετικῶν μονάδων ἐκτίθενται ἀπὸ τὸν Πλούταρχο καὶ στίς δύο φορὲς μὲ τὰ ἴδια σχεδὸν λόγια, μὲ μόνη τὴ διαφορὰ ὅτι ὁ Καφισίας, πού μετεῖχε στὴν ὁμάδα τοῦ Μέλωνος, παρεμβάλλει στὴν ἀφήγησή του καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν κρατουμένων, ἓνα ἐπεισόδιο πού ἀποσιωπᾶται στὸν Βίο τοῦ Πελοπίδα. Ἔτσι, μὲ ἐξαίρεση αὐτὴ τὴν παρεμβολή, οἱ δύο παράλληλες διηγήσεις συμπίπτουν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ παρακάτω παραθέματα (ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς νέας σειρᾶς Teubner):

α) Βίος (κεφ. 12, 284), ἀφηγητῆς ὁ Πλούταρχος:

Διαπραζάμενοι δὲ ταῦτα (ὁ λόγος γιὰ τὴν ὁμάδα τοῦ Πελοπίδα) καὶ τοῖς περὶ Μέλωνα συμβαλόντες, ἐπεμψαν μὲν εἰς τὴν Ἀττικὴν ἐπὶ τοὺς ὑπολειμμένους ἐκεῖ τῶν φυγάδων, ἐκάλουν δὲ τοὺς πολίτας ἐπὶ τὴν ἐλευθερίαν, καὶ τοὺς προσιόντας ὄπλιζον, ἀφαιροῦντες ἀπὸ τῶν στοῶν τὰ περικείμενα σκῦλα, καὶ τὰ περὶ τὴν † οἰκίαν (ἀγορὰν Reiske, Εὐκλείαν Wilamowitz) ἐργαστήρια δορυξόων καὶ μαχαίροποιῶν ἀναρρηγνύντες. ἤκον δὲ βοηθοῦντες αὐτοῖς μετὰ τῶν ὅπλων οἱ περὶ Ἐπαμεινώνδα καὶ Γοργίδα, συνειλοχότες οὐκ ὀλίγους τῶν νέων καὶ τῶν πρεσβυτέρων τοὺς βελτίστους κτλ.

β) Διάλογος (κεφ. 33-34, 598), αφηγητής ο Καφισίας:

Ἐκεῖθεν δὲ πρὸς ἡμᾶς ἠπειγόντο (καὶ πάλι ἡ ομάδα τοῦ Πελοπίδα) καὶ συμβάλλουσιν ἡμῖν ἔξωθεν παρὰ τὴν πολύστυλον... (ἐπεισόδιο τοῦ δεσμωτηρίου). Ἐν δὲ τούτῳ τῶν πραγμάτων ὄντων πυθόμενος τὸν Ἐπαμεινώνδαν ἐγὼ καὶ τὸν Γοργίδαν ἤδη μετὰ τῶν φίλων συναθροίζεσθαι περὶ τὸ τῆς Ἀθηνᾶς ἱερὸν ἐπορευόμεν πρὸς αὐτούς, ἤκον δὲ πολλοὶ καὶ ἀγαθοὶ τῶν πολιτῶν ὁμοῦ καὶ συνέρρεον αἰεὶ πλείονες. ὡς δ' ἀπήγγειλα καθ' ἕκαστον αὐτοῖς τὰ πεπραγμένα καὶ παρεκάλουν βοηθεῖν ἐλθόντας εἰς τὴν ἀγοράν, ἅμα πάντες εὐθὺς ἐπὶ τὴν ἐλευθερίαν ἐκήρυττον τοὺς πολίτας. τοῖς δὲ τότε ὄχλοις τῶν συνισταμένων ὄπλα παρεῖχον αἶ τε στοαὶ πλήρεις οὖσαι παντοδαπῶν λαφύρων καὶ τὰ τῶν ἐγγύς οἰκούντων ἐργαστήρια μαχαιροποιῶν κτλ.

Ἡ προφανῆς ἔλλειψη στὸ πρῶτο κείμενο ἐνὸς τοπωνυμίου ποῦ θὰ καθόριζε μὲ ἀκρίβεια —ὅπως γίνεται στὸ δεύτερο— τὸ τοπικὸ πλαίσιο τῶν γεγονότων ὀδηγεῖ στὴν ὑποψία μήπως κάτι τέτοιο ὑπόκειται στὸ μέρος ποῦ σηματοδοτεῖ ὁ σταυρὸς τοῦ ἐκδότη. Δὲν ἀποκλείεται νὰ λανθάνει ἐδῶ κάποια ἐπάνυμη οἰκία (ἱερά, δημοσία, Πινδάρου κτλ.), ποῦ μαζὶ μὲ τὰ γύρω ἐργαστήρια θὰ ἀποτελοῦσε σημεῖο ἀναφορᾶς στὴν τοπογραφία τῆς ἀρχαίας Θήβας¹. Τὸ ἐνδεχόμενο ὅμως αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ πιστοποιηθεῖ, ἐπειδὴ καὶ οἱ πηγές μας δὲν συνδέουν τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ μὲ κάποιο σπίτι καὶ ἡ τοπογράφηση τῆς πόλης παραμένει ἐξαιρετικὰ ἀβέβαιη². Ἀντίθετα, στὸ κείμενο τοῦ Διαλόγου ἐντοπίζονται μὲ ἀκρίβεια καὶ ἡ συνάντηση τῶν δύο ἐπιθετικῶν ομάδων: ἔξωθεν παρὰ τὴν πολύστυλον (δηλαδὴ στοάν;), θέση ποῦ σήμερα δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ, καὶ ἡ συνάθροιση τῶν πολιτῶν: στὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς. Δὲν φαίνεται ἂν τὰ δύο αὐτὰ σημεῖα ταυτίζονται. Ἐκεῖνο πάντως ποῦ φαίνεται καθαρὰ εἶναι ὅτι κύρια ἀφετηρία τῆς λαϊκῆς ἐξέγερσης στάθηκε τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς, τὸ ὁποῖο αἰεὶ νὰ κεῖται μακρὰν τῆς ἀγορᾶς», ὅπως εὐλογα εἰκάζει ἀπὸ τὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Κεραμόπουλλος³. Μήπως λοιπὸν καὶ στὸ ὑποπτο χωρίο τοῦ Βίου (περὶ τὴν οἰκίαν) λανθάνει αὐτὸ τὸ ἱερό;

1. Ἡ εἰκασία τοῦ Ziegler τὰ τῶν περιοικούντων ... ἐργαστήρια δὲν λύνει τὸ τοπικὸ πρόβλημα. Ποῦ «περιοικοῦν» οἱ μαχαιροποιοί; Οὔτε, βέβαια, ἐπιτρέπουν τὰ συμφραζόμενα νὰ ἐνοήσουμε ἐδῶ ξανά τὸ σπίτι τοῦ Χάρωνος, ἀπ' ὅπου ἐξόρμησαν οἱ φυγάδες.

2. Βλ. τώρα τὸ ἐπιβλητικὸ βιβλίο τοῦ Σ. Συμεώνογλου, *The Topography of Thebes from the Bronze Age to Modern Times*, Princeton, N.J., 1985. Βλ. ὅμως καὶ τὰ πάντοτε χρήσιμα *Θηβαϊκά* τοῦ Ἀ. Δ. Κεραμόπουλλου (*Ἀρχ. Δελτίον* 3, 1917, 1-503).

3. Ἐ.ά., σ. 376 κ.ε. Νομίζω ὅτι καὶ ἡ «πολύστυλος», ἀκόμη καὶ ἂν δὲν γειτνιάζει μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς, πρέπει νὰ ἐντοπιστεῖ μάλλον μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀγορὰ (ἀντίθετα ὁ Κεραμόπουλλος, σ. 373). Ἀλλά, ἂν αὐτῆς ἡ θέση εἶναι ἀβέβαιη, οἱ στοῆς καὶ τὰ ἐργαστήρια ποῦ ἐξοπλίζουν τοὺς ἐξεγερμένους πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν κοντὰ στὸ ἱερό, πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀγορᾶς καὶ ὄχι στὴν ἀγορὰ (πρβ. Συμεώνογλου, σ. 139). Τὸ δεσμωτήριον, ἐπίσης, οὔτε βρίσκεται στὴν ἀγορὰ οὔτε εἶναι μικρὸ (πρβ. Ξενοφ. Ἑλλην. V 4, 8 καὶ 14). (Γιὰ τὸ ὄνομά του πρβ. *LSJ*⁹ λ. *ἀναγκαῖον* καὶ *Ἀνάκειον*: βλ. καὶ Κεραμόπουλλο, σ. 373· πρβ. καὶ *RE* V A, 1934, 1444).

Ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς στὴ Θήβα εἶναι πολὺ καλὰ μαρτυρημένη ἀπὸ λογοτεχνικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς πηγές. Ἡ κατεξοχὴν ὁμῶς τοπικὴ ἐπίκλησή της — ἢ τὸ φοινικὸ τῆς ὄνομα κατὰ μίαν ἀρχαίαν παράδοση — ἦταν Ὀγκα (ἢ Ὀγγα) (πρβ., π.χ., Αἰσχ. Ἑπτὰ, 165, 487 καὶ 501, καὶ ἐπίσης Πaus. IX 12, 2)⁴. Μολονότι ὁ Σοφοκλῆς (*Οἶδ. Τ.* 21) ἀναφέρει γιὰ τὴ Θήβα «διπλοὺς ναοὺς» τῆς Παλλάδας, καὶ ἐπιπλέον μαρτυροῦνται γιὰ τὴν ἴδια πόλιν τουλάχιστον τρεῖς ἀκόμη ὑποστάσεις τῆς θεᾶς, ὡστόσο, ὅπως ἔχει δείξει ὁ Κεραμόπουλλος⁵, στὴν περικοπὴ τοῦ Πλουτάρχου διαλόγου ἐννοεῖται τὸ ἱερὸ τῆς Ὀγκας, κοντὰ στὶς φερώνυμες (Ὀγκαίδες ἢ Ὀγκαῖες) πύλες, νότια ἢ νοτιοδυτικὰ τῆς Καδμείας, σὲ μιὰ περιοχὴ ποὺ καὶ αὐτὴ ὀνομαζόταν, φαίνεται, Ὀγκαί⁶. Τὸ τέμενος αὐτό, τουλάχιστον τὴν ἐποχὴ τοῦ Περιγητῆ, ἦταν ὑπαίθριον μὲ βωμὸ καὶ ἓνα ἀρχαῖο ἄγαλμα⁷. Ἄν, ἐπομένως, ὁ Πλούταρχος ἐννοεῖ στὸ ἓνα τοῦ ἔργο πιθανότατα τὸ ἱερὸ τῆς Ὀγκας, γιὰτὶ νὰ μὴν ἐπαναλαμβάνει τὸν ἑαυτοῦ καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο στὸ ἄλλο; Μποροῦμε μὲ ἄλλα λόγια νὰ διαβάσουμε στὸ ὑποπτο σημεῖο τοῦ Βίου *περὶ τὴν ΟΓΚΑΝ* ἀντὶ *ΟΙΚΙΑΝ* (δὲν θὰ εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ κακοπαθαίνει τὸ σπάνιο αὐτὸ ὄνομα στὰ χειρόγραφα). Ἔτσι θὰ πρέπει νὰ ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸν Βίον τοῦ Πελοπίδα αὐτὸ ποὺ λέγεται στὸν Σωκρατικὸ διάλογο, ὅτι δηλαδὴ ἡ λαϊκὴ ἐξέγερση ξεκίνησε κάτω ἀπὸ τὸ βλέμμα τῆς πολιούχου. Αὐτὴ ἡ πρώτη συγκέντρωση τῶν ἐξεγερμένων ὑπῆρξε ἀσφαλῶς ἐνθουσιώδης καὶ αὐθόρμητη. Γιατὶ νὰ μὴν ἦταν καὶ διπλὰ «ὀγκώδης»;

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ι. Ε. ΣΤΕΦΑΝΗΣ

4. Βλ. τίς σχετικὲς μαρτυρίες στὸν Κεραμόπουλλο, σ. 334 κ.έ., ὅπου καὶ ἐκτενὲς συζήτησή τους. Πρβ. *RE XVIII* (1939) 379-80, λ. *Onka* καὶ *Onkai*: ἐπίσης Συμεώνογλου, σ. 130 καὶ 185.

5. Ἐ.ά. σ. 376 κ.έ.

6. Βλ. τώρα Συμεώνογλου, σ. 130, 185, καὶ τὸ σχέδιον τῆς σ. 37. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ σχέδιον αὐτό, οἱ πύλες τῆς Ὀγκας ἀποτελοῦσαν τὴν ἀφετηρία τοῦ δρόμου γιὰ τὴν Ἀθήνα. Συνεπῶς δὲν θὰ ὑπῆρξε ἀμελέτητη ἡ ἐπιλογὴ αὐτοῦ τοῦ ἱεροῦ — μὲ τὸ ὅποιο, ἄλλωστε, ὁ Ἐπαμεινώνδας εἶχε καὶ κάποια προσωπικὴ σχέση (πρβ. Πολύαιν. *Στρατηγ.* II 3, 12) — ὡς σημεῖο τῆς πρώτης συγκέντρωσης τῶν ἐπαναστατῶν, οἱ ὅποιοι βρῖσκονταν σὲ διαρκὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν πόλιν τῆς Παλλάδας.

7. Τὰ ἀγάλματα τῶν ἄλλων μορφῶν τῆς θεᾶς φιλοξενοῦνταν, φαίνεται, ὡς «σύμμαχοι» θεοὶ στὰ τεμένη ἄλλων θεοτήτων. Πρβ. Κ. Τσαντσάνογλου, *ΕΕΦΣΠΘ* 19 (1980) 342-43.

ΛΕΞΙΛΟΓΙΚΑ
ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΚΥΟΜΑΝΤΕΙΑ ΤΟΥ ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ

Μελετώντας το διάλογο του Λουκιανού *Μένιππος ἢ Νεκυομαντεία* διαπίστωσα ότι για μερικές λέξεις του κειμένου το *LSJ*⁹ δίνει πληροφορίες ανακριβείς, κατά τη γνώμη μου, ή τουλάχιστο αμφισβητήσιμες, παραπέμποντας μάλιστα πολλές φορές στα αντίστοιχα χωρία του έργου. Νομίζω λοιπόν πως θα άξιζε τον κόπο να εξετάσουμε και να σχολιάσουμε αυτές τις περιπτώσεις.

1) *Νεκυομ. 9: δαίμονάς τε ὁμοῦ πάντας ἐπεβοᾶτο καὶ Ποινὰς καὶ Ἐρινύδας καὶ νυχίαν Ἐκάτην καὶ ἐπαινὴν Περσεφόνειαν*¹.

Το *LSJ*⁹, στη λ. *ἐπαινός*, μας πληροφορεί: «only in fem. *ἐπαινὴ*, awesome, epith. of *Περσεφόνεια* in Il. 9.457, Od. 10.491, al., Hes. *Th.* [768]; of Hecate, Luc. *Nec.* 9». Ωστόσο είναι φανερό ότι το επίθετο *ἐπαινὴν* και σ' αυτό το χωρίο προσδιορίζει το *Περσεφόνειαν*, και όχι το *Ἐκάτην*, που προσδιορίζεται από το επίθετο *νυχίαν*². Ο χαρακτηρισμός *ἐπαινὴ* αποδόθηκε στην *Ἐκάτη*, όσο ξέρω, μόνο σε μια πρόταση που έκανε ο Hemsterhuys για την αποκατάσταση του κειμένου ενός ορφικού στίχου³, η πρόταση όμως αυτή δεν έγινε δεκτή από τους νεότερους ερευνητές⁴.

2) *Νεκυομ. 11: χωρὶς δὲ οἷ τε πλούσιοι καὶ τοκογλύφοι προσήεσαν ὄχροι καὶ προγαστορες καὶ ποδαγροί, κλοιὸν ἕκαστος αὐτῶν καὶ κόρακα διτάλαντον ἐπικείμενος*. Το *LSJ*⁹, στη λ. *κόραξ* II.3, γράφει: «instrument of torture, Luc. *Nec.* 11 (s.v.l.)»⁵. Το παραπάνω χωρίο είναι η μοναδική μαρτυρία για την έννοια αυτή της λ. *κόραξ*, γι' αυτό και οι συντάκτες του λεξικού σημείωσαν την αμφιβολία τους για την ορθότητα της γραφής (s.v.l. = si vera lectio). Η αμφισβήτηση της γραφής *κόρακα* άρχισε με τον Hemsterhuys, ο οποίος, αφού παρουσίασε και σχολίασε τις μέχρι τότε προσπάθειες ερμηνείας της, πρότεινε τελικά τη διόρθωσή της σε

1. Το κείμενο της *Νεκυομαντείας* παρατίθεται στην εργασία αυτή σύμφωνα με την έκδοση του M. D. Macleod, *Luciani opera*, 2. τόμος, Oxonii 1974, σ. 261-275.

2. Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι στο αντίστοιχο λήμμα της ελληνικής έκδοσης/μετάφρασης του *LS* το λάθος δεν υπάρχει: «έν χρήσει παρ' Ὀμ. έν Ἰλ. I 457, 569, έν Ὀδ. K 491, 534, Λ 47, καὶ παρ' Ἡσ. έν Θεογ. 768, ἀλλὰ μόνον έν τῷ θηλ. (*ἐπαινὴ Περσεφόνεια*) ὡς ἐπίθετον τῆς θεᾶς ὅταν ἀναφέρεται μετὰ τοῦ Ἄδου· οὕτω καὶ παρὰ τῷ Λουκ. έν Νεκ. 9 μετὰ τῆς Ἐκάτης (διότι ἄλλως καλεῖται ἀγανή, κτλ.)».

3. Βλ. T. Hemsterhuys - J. F. Reitz, *Luciani Samosatensis opera graece et latine*, 3. τόμος, Biponti 1790, σ. 348.

4. Δεν μνημονεύεται καν στο κριτικό υπόμνημα της έκδοσης του G. Quandt, *Orphei Hymni*, Berolini 1962, σ. 3, στ. 1,1.

5. Πρβ. το αντίστοιχο στην ελληνική έκδοση: «βασανιστήριόν τι ὄργανον, ὡς ὁ κύφων, Λουκ. Νεκυομ. 11».

σκύλακα⁶. Την πρόταση όμως αυτή (που μνημονεύεται και στο αντίστοιχο κριτικό υπόμνημα της έκδοσης του Macleod και στην ελληνική έκδοση του *LS*, στη λ. σκύλαξ II) την αντέκρουσε πολύ πειστικά, κατά τη γνώμη μου, ο J. T. Lehmann⁷, ο οποίος υποστήριξε τη γραφή *κόρακα*, «explicandam de *corno* quodam, h.e. de tormentorum quodam genere adunco, Romanis forte tum temporis usitato, mihi vero, fateor, ignoto». Στο λεξικό του Δημητράκου μάλιστα, στη λ. *κόραξ* 8, βρίσκουμε και μια φανταστική περιγραφή αυτού του είδους, χωρίς καν να δηλώνεται κάποια αμφιβολία ή αβεβαιότητα: «είδος βασανιστικού ὄργανου, ἀποτελουμένου ἀπὸ δύο ἀρπάγας συγκλειομένας οὕτως, ὥστε ν' ἀποτελῶσι κλοιὸν συσφίγγοντα: Λουκ. Νεκρομ. 11 κλοιὸν ἕκαστος αὐτῶν καὶ *κόρακα* διτάλαντον ἐπικείμενος· πρβλ. κύφων». Βέβαια είναι φανερό ότι η ερμηνεία αυτή δεν μπορεί να στηριχτεί στο παραπάνω χωρίο του Λουκιανού, όπου δεν γίνεται λόγος για *κόρακα* που αποτελεί κλοιόν, αλλά για κλοιὸν κ α ι *κόρακα* που ταλαιπωροῦν τους υποδίκους⁸.

Αναζητώντας κανείς άλλες μαρτυρίες για παρόμοια χρήση της λ. *κόραξ* διαπιστώνει ότι τόσο το λεξικό του Sophocles, στη λ. *κόραξ* 3, όσο και του Lampe, στη λ. *κόραξ*, δίνουν το ερμηνεύμα «an instrument of torture» και παραπέμπουν στο *Πράξεις Φιλίππου* 125(19) και 140(34), όπου μνημονεύονται τα σιδερένια άγκιστρα με τα οποία διαπέρασαν τις φτέρνες του Φιλίππου, για να τον κρεμάσουν ανάποδα⁹. Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για άλλη έννοια της λ. *κόραξ*, η οποία και εδώ σημαίνει «άγκιστρο, γάντζος, τσιγκέλι»¹⁰, αλλά απλώς για ιδιαίτερα βάρβαρη χρησιμοποίηση ενός γνωστού αντικειμένου· το παράδειγμα θα μπορούσε να καταχωριστεί στα λεξικά, για να δηλώσει μια ακόμη χρήση του αγκίστρου (*κόρακος*), όχι όμως για άλλη, διαφορετική έννοια της λ. *κόραξ*. Πάντως είναι φανερό ότι η παραπάνω χρήση δεν έχει σχέση με το χωρίο της *Νεκρομαντείας* που μας απασχολεί.

Στο συγκεκριμένο κείμενο του Λουκιανού ο *κόραξ* ως αντικείμενο δεν φαίνεται να προκαλεί βασανισμό με την αιχμηρότητά του, αλλά με το βάρος του

6. Βλ. T. Hemsterhuys - J. F. Reitz, *Luciani Samosatensis opera graece et latine*, 1. τόμος, Amstelodami 1743, σ. 472-473 [= 3. τόμος, Biponti 1790, σ. 351-352].

7. *Luciani Samosatensis opera graece et latine*, 3. τόμος, Lipsiae 1822, σ. 399-400.

8. Βλ. και τα επιχειρήματα του Lehmann, *ό.π.* (σημ. 7), σχετικά με τον τρόπο σύνδεσης των δύο λέξεων.

9. *Πράξεις Φιλίππου* 125 (σ. 54,12-55,2 Lipsius-Bonnet): *ἐκέλευσε δὲ κρεμασθῆναι τὸν Φίλιππον καὶ τὰ σφυρὰ αὐτοῦ διατρηθῆναι, κομίσαι δὲ κόρακας σιδηροῦς καὶ τὰς πτέρνας αὐτοῦ διαπαρῆναι, καὶ κρεμασθῆναι κατὰ κεφαλῆς ...* 140 (σ. 73,8-10): *τινὲς δὲ τῶν πιστῶν προσέδραμον ἵνα καθέλωσιν τὸν Φίλιππον καὶ ἀροῦσιν ἀπ' αὐτοῦ τοὺς σιδηροῦς κόρακας καὶ τοὺς ὀγκίνους ἐκ τῶν σφυρῶν.*

10. Για την έννοια αυτή βλ. *LSJ*⁹, στη λ. *κόραξ* II: «anything hooked or pointed like a raven's beak ... 2. hooked door-handle ... hook on a machine ... generally, hook».

(αυτό τουλάχιστο νομίζω πως δηλώνουν το επίθετο *διτάλαντον* και η μετοχή *ἐπικείμενος*). Αναρωτιέμαι λοιπόν μήπως δεν πρόκειται για «βασανιστήριο όργανο», αλλά για άγκιστρο¹¹ το οποίο κρεμόταν από τον κλοιόν, και απλώς είχε υπερβολικό βάρος. Τα άγκιστρα αυτά θα μπορούσαν να χρησιμεύουν για τη σύνδεση των κλοιῶν με μια κοινή αλυσίδα (πρβ. Λουκιαν. *Τόξαρς* 33: ἀποπρίει τε τὴν ἄλυσιν ἢ ἐδέδεντο ἐξῆς, τῶν κλοιῶν εἰς αὐτὴν διειρομένων, καὶ ἀπολύει ἅπαντας). Ἄλλωστε λίγο πριν από το σημείο που εξετάζουμε στη *Νεκρομ.* 11 γράφει: ἐτέρωθεν δὲ προσήγοντο πολλοὶ τινες ἐφεξῆς, ἀλύσει μακρᾷ δεδεμένοι· ἐλέγοντο δὲ εἶναι τελῶναι καὶ μοιχοὶ καὶ πορνοβοσκοὶ καὶ κόλακες καὶ συκοφάνται καὶ τοιοῦτος ὄμιλος τῶν πάντα κυκῶντων ἐν τῷ βίῳ. χωρὶς δὲ οἱ τε πλούσιοι καὶ τοκογλύφοι προσήσαν... Δεν αποκλείεται λοιπόν το *χωρὶς δὲ* να δηλώνει ότι η δεύτερη αυτή ομάδα των νεκρῶν ήταν δεμένη με χωριστή αλυσίδα, μόνο που καθέννας τους κουβαλούσε επιπλέον περιαιχένιο φορτωμένο με άγκιστρο βάρους δύο ταλάντων¹².

3) *Νεκρομ.* 12: ὁ δὲ μόλις ἂν ποτε ἀνατείλας αὐτοῖς πορφυροῦς τις ἢ περιχρυσος ἢ διαποίκιλος εὐδαίμονας ᾤετο καὶ μακαρίους ἀποφαίνειν τοὺς προσεπόντας. Το *LSJ*⁹, στη λ. *διαποίκιλος* II, σημειώνει: «of persons, *clad in embroidered robes*, *Luc. Nec. 12*»¹³. Νομίζω πως δεν υπάρχει λόγος να περιορίσει κανείς την έννοια της λέξης εδώ μόνο στα κεντημένα ρούχα. Το απλό *ποικίλος* σε σχέση με το ντύσιμο δηλώνει γενικότερα πολύχρωμα ρούχα, είτε από την ύφανσή τους είτε από κέντημα¹⁴. Το σύνθετο *διαποίκιλος* τονίζει περισσότερο τη διάσπαρτη πολυχρωμία στο ντύσιμο, όχι όμως απαραίτητα μόνο από το κέντημα.

4) *Νεκρομ.* 15: εὐρίσκομέν τε ... καὶ τὸν ἄλλον ὄμιλον τῶν νεκρῶν κατὰ ἔθνη καὶ κατὰ φύλα διαιωμένους, τοὺς μὲν παλαιούς τινας καὶ εὐρωτιῶντας καί, ὡς φησιν Ὅμηρος, ἀμενηνούς, τοὺς δ' ἔτι νεαλεῖς καὶ συνεστηκότας, καὶ μάλιστα τοὺς Αἰγυπτίους αὐτῶν διὰ τὸ πολυαρκὲς τῆς ταριχείας. Στο *LSJ*⁹, στη λ. *νεαλής* I.3, διαβάζουμε: «(νέος, ἄλλς A) *freshly salted* ... of a dead body, *Luc. Nec. 15*». Και σ' αυτή την περίπτωση, όπως και στις προηγούμενες που παραθέσαμε, η μαρτυρία από τη *Νεκρομαντεία* είναι η μοναδική γι' αυτήν τη χρήση της λέξης. Αν όμως εξετάσουμε προσεκτικά το κείμενο του Λουκιανού, θα διαπιστώσουμε ότι εδώ υπάρχει αντίθεση ανάμεσα στο *τοὺς μὲν παλαιούς τινας καὶ εὐρωτιῶντας*

11. Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

12. Η υπερβολή εδώ έχει βέβαια στόχο το κωμικό αποτέλεσμα.

13. Στην ελληνική έκδοση του *LS* δεν καταχωρίζεται στο αντίστοιχο λήμμα ούτε η κατηγορία II, ούτε βέβαια το παράδειγμα από τη *Νεκρομαντεία*.

14. Βλ. *LSJ*⁹, στη λ. *ποικίλος* II: «*wrought in various colours, of woven or embroidered stuffs*».

και στο τούς δ' ἔτι νεαλεῖς καὶ συνεστηκότας, συνεπώς είναι πολύ φυσικότερη η ερμηνεία του νεαλεῖς ως «καινούργιοι, πρόσφατοι»¹⁵, σε αντίθεση με το παλαιούς, που αποτελεί το ζευγάρι του στη συγκεκριμένη αντίθεση¹⁶. Ίσως βέβαια η ερμηνεία του *LSJ*⁹ να επηρεάστηκε από τὸ πολυαρκές τῆς ταριχείας, για το οποίο γίνεται λόγος παρακάτω, αλλά αυτό αποτελεί μια απλή προσθήκη στην προηγούμενη αντίθεση, και δεν υπάρχει λόγος να μας οδηγήσει να αποδώσουμε στη λ. νεαλεῖς μια χρήση που δεν είναι μαρτυρημένη, σε ανάλογα συμφραζόμενα, πουθενά αλλού. Ἄλλωστε το ίδιο το *LSJ*⁹ σημειώνει ότι η λ. τεταριχευμένος είναι το αντίθετο του νεαλῆς με την έννοια «freshly salted»¹⁷.

5) *Νεκρομ.* 15: ἠπόρουν πρὸς ἑμαυτὸν ᾧτινι διακρίναμι τὸν Θεοσίτην ἀπὸ τοῦ καλοῦ Νιρέως ἢ τὸν μεταίτην Ἴρον ἀπὸ τοῦ Φαιάκων βασιλέως. Το *LSJ*⁹, στη λ. μεταίτης, σημειώνει: «*beggar*, Ph. 2.516¹⁸, Luc. Nec. 15 (s.v.l.), Artem. 3.53». Είναι αλήθεια ότι η ομάδα β των χφφ του Λουκιανού παραλείπει τη λ. μεταίτην¹⁹, νομίζω όμως ότι αυτός δεν είναι λόγος για να αμφισβητηθεί η ορθότητα της παραπάνω γραφής, που έχει γίνει δεκτή σε όλες τις νεότερες εκδόσεις του Λουκιανού. Κατά τη γνώμη μου, το «(s.v.l.)» θα πρέπει να απαλειφθεί από το συγκεκριμένο λήμμα²⁰.

6) *Νεκρομ.* 17: πολλοὺς δὲ καὶ ἄλλους ἦν ἰδεῖν ἐν ταῖς τριόδοις μεταιτοῦντας, Ξέρξας λέγω καὶ Δαρείους καὶ Πολυκράτας. Το *LSJ*⁹, στη λ. μεταιτέω, μας δίνει τις εξής πληροφορίες: «*demand one's share of*, c. gen. rei ... 2. abs., μ. παρὰ τινος D. 19.222, cf. Luc. Nec. 17. II. *beg of, ask alms of*, c. acc. pers., Ag. Eq. 775. III. *beg, solicit, τὴν ἐφήμερον τροφήν* Luc. Cyn. 2». Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι το παραπάνω χωρίο της *Νεκρομαντείας* χρησιμοποιείται ως παράδειγμα για τη χρήση του μεταιτέω με την έννοια «ζητώ το μερίδιό μου»²¹. Ωστόσο είναι φανερό από τα συμφραζόμενα ότι εδώ το ρήμα σημαίνει «ζητιανεύω», μια και ο

15. Βλ. *LSJ*⁹, στη λ. νεαλῆς I.2: «*fresh, not tired*, of persons and animals».

16. Βλ. και *Thesaurus graecae linguae*, στη λ. νεαλῆς, όπου για το χωρίο που μας απασχολεί σημειώνεται: «Similiter et Lucian. [Necyom. c. 15] de mortuis: *Τούς μὲν ... ταριχείας*, Nuper salsos, Bud. Veruntamen non tam opponitur τῷ τεταριχευμένος quam τῷ παλαιός: atque adeo νεαρός in simili loquendi genere eod. modo usurpatur».

17. Στο αντίστοιχο λήμμα της ελληνικής έκδοσης του *LS* ολόκληρη η κατηγορία I.2 (= I.3 στο *LSJ*⁹), στην οποία ανήκει και το παράδειγμα από τη *Νεκρομαντεία*, ερμηνεύεται μόνο με το επίθετο «πρόσφατος».

18. Η ένδειξη αυτή διορθώνεται στο *Supplementum* του *LSJ*⁹ σε «Ph. 2.526».

19. Βλ. το αντίστοιχο κριτικό υπόμνημα στην έκδοση του Macleod, σ. 271,4.

20. Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι στην ελληνική έκδοση του *LS* η παραπομπή στο *Νεκρομ.* 15 γίνεται χωρίς να σημειώνεται κανένας ενδοιασμός.

21. Στην ελληνική έκδοση του *LS* δεν γίνεται παραπομπή στο *Νεκρομ.* 17 σε καμιά έννοια του αντίστοιχου λήμματος.

λόγος είναι για τα βάσανα που περνούν στον κάτω κόσμο οι μεγάλοι και ισχυροί της επίγειας ζωής. Συνεπώς θα πρέπει στο λήμμα *μεταιτέω* του *LSJ*⁹ η παραπομπή «Luc. Nec. 17» να μεταφερθεί από το I.2 στο II, και μάλιστα να αποτελέσει χωριστή κατηγορία (II.2) αμετάβατης χρήσης του ρήματος, με την έννοια «ζητώ ελεημοσύνη».

7) *Νεκρομ.* 18: ὁ δὲ βέλτιστος Διογένης παροικεῖ μὲν Σαρδαναπάλλω τῷ Ἀσσυρίῳ καὶ Μίδα τῷ Φρυγί καὶ ἄλλοις τισὶ τῶν πολυτελῶν· ἀκούων δὲ οἰμωζόντων αὐτῶν καὶ τὴν παλαιὰν τύχην ἀναμετρούμενων γελᾷ τε καὶ τέρπεται. Οι έννοιες που δίνει το *LSJ*⁹ στη λ. *ἀναμετρέω* είναι οι εξής: «*measure back again, re-measure the road, retrace one's steps ... 2. enumerate ... in Med., recapitulate ... II. measure over again ... 2. measure carefully ... 3. measure out ...*». Ωστόσο νομίζω ότι στο χωρίο που παραθέσαμε το *ἀναμετρέομαι* σημαίνει «αναλογίζομαι, αναπολώ»²², έννοια που δεν είναι καταχωρισμένη στο *LSJ*⁹, και που θα μπορούσε να προστεθεί ως κατηγορία I.3, μια και είναι συγγενής της I.2. Πρόκειται για εννοιολογική εξέλιξη ανάλογη με εκείνην του ρήματος *ἀναπεμπάζομαι*, που από την έννοια «ξαναμετρώ, ξαναλογαριάζω» (*LSJ*⁹: *count again, count over*) έφτασε στην έννοια «ξανασκέφτομαι, αναλογίζομαι» (*LSJ*⁹: *think over, ponder over*). Ο Λουκιανός χρησιμοποιεί στο *Νεκρομ.* 18 το *ἀναμετρούμενων* με την ίδια περίπου σημασία που έχει το *ἀναπεμπαζόμενοι* στο *Νεκρομ.* 12: οἱ δὲ ἀποδυσάμενοι τὰ λαμπρὰ ἐκεῖνα πάντα, πλούτους λέγω καὶ γένη καὶ δυναστείας, γυμνοί, κάτω νενευκότες παρειστήκεσαν ὥσπερ τινὰ δνειρον ἀναπεμπαζόμενοι τὴν παρ' ἡμῖν εἰδαμονίαν.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

«ΕΧΙΔΝΑΙ ΚΑΙ †ΛΑΚΙΔΕΙΣ»

Ο Θεοφύλακτος, ο μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας (Αχρίδος), όταν ακόμη ήταν *μαΐστωρ τῶν ρητόρων* στην Κωνσταντινούπολη¹, φαίνεται ότι είχε σοβαρά προβλήματα με τους μαθητές του. Σε δύο λόγους του² εκθέτει τα

22. Πρβ. και *Thesaurus graecae linguae*, στη λ. *ἀναμετρέω*: «Lucian. [Necyom. c. 18] *ἀναμετρεῖσθαι pro Reminisci usurpavit, teste Bud.: Ἀκούων ... ἀναμετρούμενων*».

1. Για την περίοδο αυτή της ζωής του Θεοφύλακτου βλ. P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida, Discours, traités, poésies*, Corpus fontium historiae byzantinae 16.1, Thessalonique 1980, σ. 22-28.

2. Εκδόθηκαν από τον P. Gautier, *ό.π.*, σ. 129-143 (*Πρὸς τοὺς αὐτοῦ μαθητὰς ἀτακτήσαντας*) και 145-165 (χωρίς τίτλο στο χφ).

παράπονά του για τη συμπεριφορά τους, και ιδιαίτερα για την αγνωμοσύνη και την αχαριστία τους. Στον δεύτερο μάλιστα από τους λόγους αυτούς φτάνει στο σημείο να εκφραστεί με τις εξής επιφωνηματικές προτάσεις, τις οποίες παραθέτω σύμφωνα με την έκδοση του Gautier (σ. 155,2-3): 'Αλλ' ὦ οἴους εὐεργετήσας ἐλάνθανον, οἷας ἐχίδνας θάλπων ἠγνόησα, οἴους †λακιδεῖς †καὶ γάλακτι καὶ μάζαις ἀνέτρεφον.

Ο Gautier εξέδωσε στο κείμενο το *λακιδεῖς* ανάμεσα σε *cyuces*³ και στο αντίστοιχο σημείο της γαλλικής μετάφρασης, που συνοδεύει το κείμενο, έβαλε αποσιωπητικά, σημειώνοντας (σ. 154, σημ. 14): «Terme corrompu, que nous avons renoncé à corriger». Λίγο αργότερα ο R. Romano στη βιβλιοκρισία του για την παραπάνω έκδοση του Gautier⁴ έκανε τις εξής προτάσεις διόρθωσης (σ. 202): «per *λακιδεῖς* si potrebbe congetturare *λαγιδεῖς* ('lepri' o 'conigli': ved. *LSJ*, s.v.); meno probabile *λασιδεῖς*, da lemma incerto in Esichio (s.v. †*λασιδεὺς* = II 574,66 Latte: *θρασύς, ἀπληστος*), ο *λικνοειδεῖς*, da lemma in Suida (s.v. *λικνοειδής* = III 271,6 Adler: *ὁ ῥυπαρός*)».

Ωστόσο, αν εξετάσουμε τα συμπραζόμενα του κειμένου, διαπιστώνουμε τα εξής: α) Ο Θεοφύλακτος διεκτραγωδεῖ εδώ την αχαριστία των μαθητῶν του, που του ανταπέδωσαν κακό αντί καλού, και τον έβλαψαν σαν *ἐχιδναι* και †*λακιδεῖς*: συνεπῶς το ζητούμενο θα πρέπει να είναι κάτι που να μπορεί να κάνει κακό στον άνθρωπο, και όχι τα αβλαβή λαγουδάκια (*λαγιδεῖς*) που προτείνει ο Romano. β) Ο συνδυασμός *οἷας ἐχίδνας ... οἴους †λακιδεῖς* δείχνει ότι η φθαρμένη λέξη θα πρέπει να είναι ουσιαστικό, και όχι επίθετο, όπως το αβέβαιο *λασιδεῖς* και το *λικνοειδεῖς*, που αποτελούν τη δεύτερη επιφυλακτική πρόταση του Romano.

Νομίζω λοιπόν πως στο χωρίο του Θεοφύλακτου που μας απασχολεί θα πρέπει να διορθώσουμε το *λακιδεῖς* του χφ σε *λυκιδεῖς* (λυκόπουλα), μια λέξη εύχρηστη κατά τη βυζαντινή περίοδο⁵, που δηλώνει ζῶο πραγματικά επικίνδυνο για τον άνθρωπο.

Μια παρατήρηση που μπορεί να επιβεβαιώσει, κατά τη γνώμη μου, τη διόρθωση αυτή είναι η διαπίστωση ότι στο παραπάνω χωρίο ο Θεοφύλακτος αντλεί από δύο μύθους του Αισώπου, που σχετίζονται και οι δύο με τη συμφορά που βρίσκει όποιον ευεργετεί ανθρώπους πονηρούς: Το *οἷας ἐχίδνας θάλπων*

3. Θα ακούσε, νομίζω, ένας *cyux* πριν από τη λέξη.

4. *Κοινωνία* 8 (1984) 201-203.

5. Βλ. π.χ. Νικήτ. Χων. Χρον. *Διήγ.* 61,81-82 van Dieten: *μή πως ἐν δέρματι προβάτων λυκιδεῖς ἔρχονται*: 70,27: *ὡς ἐπισφάγια ἑαυτοῖς ἐκτρέφουσι λυκιδεῖς*: 362,82: *ὡς λυκιδεῖς ὀλοθρεύοντες*: 524,80-81: *παρὰ τῶν συσσχόντων αὐτὸν λυκιδῶν*: Νικήτ. Χων. *Λόγ.* 16,19 van Dieten: *οὐδ' ἄραξ ὡς λυκιδῆς* (sic)· Μιχ. Χων. I σ. 53,8-9 Λάμπρος: *δεινοὶ οἱ λυκιδεῖς οὗτοι κρύψαι τὸν θῆρα ὑπὸ κωδῖω*: I σ. 83,6-7: *τοὺς λυκιδεῖς ὅσοι κρέασιν ἀνθρώπων ἀμφικεχῆνασι μάτην χανόντας ἐξήλεγας*.

ἠγνόησα αποτελεί αναφορά στο μῦθο Ὀδοπόρος καὶ ἔχις (186 Hausrath-Hunger)⁶, ἐνῶ το οἶους λυκιδεῖς καὶ γάλακτι καὶ μάζαις ἀνέτρεφον ἀναφέρεται στο μῦθο Ποιμὴν καὶ λυκιδεῖς (225 Hausrath-Hunger): Ποιμὴν εὐρῶν λυκιδεῖς τούτους μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας ἔτρεφεν οἴόμενος ὅτι τελειωθέντες οὐ μόνον τὰ ἑαυτοῦ πρόβατα τηρήσουσιν, ἀλλὰ καὶ τὰ ἑτέρων ἀρπάζοντες αὐτῶ οἴσουσιν. οἱ δὲ ὡς τάχιστα ἠύξῃθησαν, ἀδείας τυχόντες πρῶτον αὐτοῦ τὴν ποιμνὴν διέφθειραν. καὶ ὃς ἀναστενάξας εἶπεν· «ἀλλ' ἔγωγε δίκαια πέπονθα. τί γὰρ τούτους νηπίους ὄντας ἔσωζον, οὓς ἔδει καὶ ἠύξῃμένους ἀναιρεῖν;» οὕτως οἱ τοὺς πονηροὺς περισώζοντες λανθάνουσι καθ' ἑαυτῶν πρῶτον αὐτοὺς ῥωννύντες⁷.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

Ο ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΣΑΧΛΙΚΗΣ ΠΟΙΗΤΗΣ ΤΟΥ 14ου ΑΙΩΝΑ (ΟΡΙΣΤΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ)

Σὲ ἀνακοίνωση πού παρουσίασα, σὲ συνεργασία μὲ τὸ φίλο καὶ συνάδελφο κ. Arnold F. van Gemert, στὸ Δ' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο (Ἡράκλειο 1976)¹, ἐπιχειρήσαμε νὰ δείξουμε, ἀνατρέποντας τὴν ὡς τότε καθιερωμένη χρονολόγηση καὶ στηριζόμενοι σὲ πολυάριθμες ἀρχαιακὲς μαρτυρίες, ὅτι ὁ δικηγόρος τοῦ Χάνδακα καὶ γνωστὸς ποιητὴς Στέφανος Σαχλίκης δὲν ἔζησε τὸν 15ο αἰώνα, ὅπως πιστευόταν ὡς τότε ἀπὸ ὅλους, ἀλλὰ τὸν 14ο. Παράλληλα, ὁ κ. van Gemert δημοσίευσε, προλόγισε καὶ σχολίασε ἐξαντλητικὰ μιὰ σειρά 36 ἐγγράφων ἀπὸ τὰ Κρατικὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας² πού ἀναφέρονταν στὸν δικηγόρο Στέφανο Σαχλίκη καὶ στὶς διακυμάνσεις τῆς ἀτακτῆς ζωῆς του, στοιχεῖα πού ἀντιστοιχοῦσαν (καὶ μὲ τὴν ἴδια μάλιστα χρονικὴ ἀλληλουχία) στὰ αὐθεντικὰ βιογραφικὰ του δεδομένα, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς μᾶς τὰ εἶχε ἐκθέσει στὴν αὐτοβιογραφία του.

Πιστεύαμε τότε —καὶ τὸ πιστεύουμε καὶ σήμερα— ὅτι οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἄλλα στοιχεῖα πού συγκεντρώσαμε γιὰ τὸν δικηγόρο τοῦ Χάνδακα Στέφανο Σαχλίκη τοῦ 14ου αἰώνα ἐπιβάλλουν τὸν ταυτισμὸ του μὲ τὸν ὁμώνυμο ποιητὴ,

6. Πρβ. καὶ τὸ μῦθο *Γεωργὸς καὶ ὄφις* (62 Hausrath-Hunger).

7. Πρβ. καὶ τὸ στίχο του Θεοκρίτου 5,38: *θρέψαι καὶ λυκιδεῖς, θρέψαι κύνας, ὡς τυφάγωντι.*

1. Μ. Ι. Μανούσκα - Α. F. van Gemert, Ὁ δικηγόρος τοῦ Χάνδακα Στέφανος Σαχλίκης ποιητὴς τοῦ 14' καὶ ὄχι τοῦ 15' αἰώνα, *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἡράκλειο, 29 Αὐγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976), τόμ. Β', Ἀθήνα 1981, σ. 215-231.

2. Arnold F. van Gemert, Ὁ Στέφανος Σαχλίκης καὶ ἡ ἐποχὴ του, *Θησαυρίσματα* 17 (1980) 36-130 (καὶ πίν. Θ'-ΙΒ').

πού, χωρίς ἀπολύτως καμιάν ἀρχαϊκή μαρτυρία καὶ μὲ λιγοστὰ καὶ ἀμφίβολης ἀποδεικτικῆς ἀξίας ἐπιχειρήματα, οἱ προηγούμενοι ἐρευνητὲς τὸν εἶχαν τοποθετήσει ἑκατὸ χρόνια ἀργότερα, στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα. Ἡ ἄποψή μας αὐτὴ συνάντησε τὴ γενικὴ ἀποδοχὴ³ καὶ πέρασε στὰ γραμματολογικὰ ἔργα γιὰ τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία καὶ γιὰ τὴν κρητικὴ ἱστορία καὶ λογοτεχνία τῶν Λ. Πολίτη⁴, Κ. Θ. Δημαρᾶ⁵, Θ. Δετοράκη⁶, Π. Δ. Μαστροδημήτρη⁷ κ.ἄ.⁸.

Μονάχα ὁμως ὁ ἐγκριτος καὶ ἀγαπητὸς συνάδελφος κ. Στυλ. Ἀλεξίου, στὸ ἄρθρο του γιὰ τὴν κρητικὴ λογοτεχνία ποὺ καταχωρίστηκε στὸ πρόσφατο συλλογικὸ ἔργο γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς Κρήτης⁹, ἐνῶ τοποθετεῖ πρῶτο τὸν Σαχλίκη ἀνάμεσα στοὺς ποιητὲς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 14ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰώνα), δὲν φαίνεται νὰ συμμερίζεται ἀπόλυτα τὴ χρονολόγησή μας, γιὰτι διατυπώνει «κάποια ἐπιφύλαξη γιὰ τὴν ταύτιση»¹⁰, στηριγμένη σὲ δύο χωρία τοῦ Σαχλίκη. Τὸ πρᾶγμα δὲν θὰ εἶχε σημασία, ἂν ἡ μικρὴ αὐτὴ ἐπιφύλαξη εἶχε διατυπωθεῖ ἀπὸ τυχαῖο

3. Πρβ. καὶ W. F. Bakker - A. F. van Gemert, Χρονολογικὸς πίνακας τῶν ἔργων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας, *Μαντατοφόρος* τεύχ. 22 (Νοέμβριος 1983) 79-87 (βλ. σ. 8, ἔτη 1370-71 καὶ 1385-1390).

4. Λίνου Πολίτη, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1978, σ. 45: «ὁ Στέφανος Σαχλίκης, ποὺ τὸν τοποθετούσαμε ὡς τώρα στὸ τέλος τοῦ 15ου αἰώνα, πρόσφατες ὁμως ἔρευνες στὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας ἀπὸ τὸν Μ. Ι. Μανούσακα καὶ τὸν Α. van Gemert ἔφεραν σὲ φῶς πλῆθος στοιχεῖα ποὺ ἀποδεικνύουν κατὰ τρόπο ἀδιαμφισβήτητο πῶς ἔζησε στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 14ου αἰώνα».

5. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀπὸ τῆς πρώτης ρίζης ὡς τὴν ἐποχὴ μας, Ἀθήνα 1983, σ. 71: «Ἀλλωστε ἡ σημερινὴ ἔρευνα τείνει ... νὰ χρονολογήσει ὑψηλὰ τὴν ἀρχὴ τῶν φαινομένων ὅσα μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ ... Ἔτσι στὴν ἴδιαν ἐποχὴ περίπου ἀνάγεται κι' ὁ Στέφανος Σαχλίκης».

6. Θεοχάρη Δετοράκη, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1986, σ. 238: «Ὁ ἀρχαιότερος γνωστὸς ποιητὴς τῆς πρώιμης κρητικῆς λογοτεχνίας εἶναι ὁ Στέφανος Σαχλίκης... Οἱ νεότερες ἔρευνες τὸν τοποθετοῦν στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 14ου αἰώνα» (βλ. καὶ σ. 507, ὅπου βιβλιογραφικὴ μνεῖα τῆς ἀνακοίνωσής μας).

7. Π. Δ. Μαστροδημήτρη, *Εἰσαγωγή στὴ Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 1990, σ. 90 καὶ σημ. 3-4: «Σύμφωνα μὲ τὰ πορίσματα τελευταίων ἐρευνῶν στὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας, ὁ Κρητικὸς ποιητὴς Στέφανος Σαχλίκης ἔζησε (καὶ ἐπομένως ἔγραψε τὰ ποιήματά του) κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 14ου μ.Χ. αἰώνα (± 1331-μετὰ τὸ 1391) καὶ ὄχι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15ου, ὅπως πιστευόταν ὡς τώρα».

8. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Μελετήματα περὶ Σαχλίκη, *Κρητικὰ Χρονικὰ* 27 (1987) 7-95 (βλ. σ. 10: «μᾶς εἶναι δύσκολο πιά νὰ διαφωνήσουμε μὲ τὴ χρονολόγησή τοῦ Σαχλίκη στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 14ου αἰώνα»).

9. Στυλ. Ἀλεξίου, *Ἡ Κρητικὴ Λογοτεχνία κατὰ τὴ Βενετοκρατία. Κρήτη. Ἱστορία καὶ Πολιτισμὸς*, τόμ. δεύτερος, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ἐκδοτικὴ φροντίδα Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη, Κρήτη 1988, σ. 197-229 (βλ. σ. 199-200) καὶ σὲ ἰδιαίτερο τεύχος, Κρήτη 1990, σ. 1-59 (βλ. σ. 10).

10. Στ. Ἀλεξίου, *δ.π.*, σ. 200.

έρευνητή. Ἐπειδὴ ὁμως προβλήθηκε ἀπὸ φιλόλογο τῆς περιωπῆς τοῦ κ. Ἄλεξιου, κρίνω πὼς ἔχω τὴν ὑποχρέωση ν' ἀπαντήσω, ξανασυζητώντας τὰ δύο ἐπιχειρήματα ποὺ προκάλεσαν τὴν ἐπιφύλαξή του, μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ πείσω καὶ τὸν ἴδιο καὶ τοὺς ἀναγνώστες μου γιὰ τὸ ὅτι τὰ δεδομένα αὐτὰ κάθε ἄλλο παρὰ μποροῦν νὰ στηρίξουν χρονολόγησι διαφορετικὴ ἀπ' αὐτὴν ποὺ καθιέρωσε ἡ ἀνακοίνωσή μας.

Ἄς δοῦμε λοιπὸν πρῶτα τί γράφει ἀκριβῶς ὁ κ. Ἄλεξιου: «Ὁ Σαχλίκης ταυτίσθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Μανούσακα καὶ τὸν Α. van Gemert μὲ ἕνα ὁμώνυμό του (περίπου 1330-1390) ποὺ ἦταν κι' αὐτὸς κτηματίας καὶ δικηγόρος. Γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτὸ μιλοῦν ὀρισμένα ἔγγραφα τῶν βενετικῶν ἀρχείων. Κάποια ἐπιφύλαξι ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἔχει γιὰ τὴν ταύτιση δημιουργεῖ ἡ φράσις *μανδάτον θλιβερὸν ἀπὸ τὴν Ρωμανίαν* ποὺ φαίνεται νὰ ὑπαινίσσεται τὴν ἄλωσι τῆς Κωνσταντινούπολης (1453). Ἐνα ἄλλο χωρίο τοῦ ποιητῆ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι μερικοὶ ἄνθρωποι *λωβιάζουν* ἐξ αἰτίας τῶν γυναικῶν. Τὸ στοιχεῖο αὐτό, ποὺ ἀνήκει στὰ πραγματικὰ δεδομένα (*realia*) τοῦ ποιήματος, μπορεῖ νὰ δηλώνει τὴ γνωστὴ ἐξανθηματικὴ συφιλίδα ποὺ ἐκδηλώθηκε μὲ μεγάλη ἔντασι ὡς ἐπιδημία στὴν Ἰταλία καὶ σὲ ἄλλες χῶρες στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, καὶ ποὺ μαρτυρεῖται σαφῶς καὶ στὴν Κρήτη»¹¹.

Καθὼς βλέπουμε, δύο χωρία τοῦ Σαχλίκη, ποὺ εἶχαν προβληθεῖ καὶ ἀπὸ παλαιότερα (τὸ πρῶτο ἤδη τὸ 1896 ἀπὸ τὸν Συν. Παπαδημητρίου καὶ τὸ δεύτερο τὸ 1954 ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν κ. Ἄλεξιου), γιὰ νὰ στηρίξουν ὀψιμη χρονολόγησι, ὑποδεικνύονται καὶ πάλι ὡς ἀποδεικτικὰ τῆς χρονολόγησις αὐτῆς, παρόλο ποὺ συζητήθηκαν ἤδη καὶ ἀναιρέθηκαν ἀπὸ τὸν Α. F. van Gemert¹²: ἡ φράσις *μανδάτον θλιβερὸν ἀπὸ τὴν Ρωμανίαν* καὶ τὸ δίστιχο μὲ τίς λέξεις *λωβιάζουν* καὶ *λώβα*.

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὸ πρῶτο. Τόσο ὁ Α. F. van Gemert, ὅσο καὶ προηγουμένοι ἐρευνητῆς (G. Morgan, H. Koepstein) ὑποστήριξαν ὅτι ἡ φράσις *μανδάτον θλιβερὸν ἀπὸ τὴν Ρωμανίαν*¹³ δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ τὴν ἄλωσι τῆς Κωνσταντινούπολης (1453), ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ὑπαινίσσεται καὶ ἄλλη (προγενέστερη, γενικὴ ἢ ἀκόμη καὶ ἀτομικὴ) θλιβερὴ εἴδησι, ἀφοῦ «ὁ 14ος καὶ ὁ 15ος αἰ. εἶναι γεμάτοι θλιβερά μαντάτα ἀπὸ τὴ Ρωμανία»¹⁴. Τὸ ἀντεπιχείρημα αὐτὸ μπορεῖ σήμερα νὰ θεωρηθεῖ ἀπολύτως βᾶσιμο, μὲ τὴν προσαγωγή τοῦ ἀκόλουθου ἀποφασιστικοῦ στοιχείου: σὲ ἀνώνυμο στιχοῦργημα γραμμένο πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωσι ἀναφέρονται παρόμοια ἄσχημα μαντάτα ἀπὸ τὴ Ρωμανία. Πρόκειται

11. Στ. Ἄλεξιου, *δ.π.*

12. Μ. Ι. Μανούσακα - Α. F. van Gemert, Ὁ δικηγόρος τοῦ Χάντακα Στέφανος Σαχλίκης, *δ.π.*, σ. 218-220.

13. *Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι κυροῦ Στεφάνου τοῦ Σαχλίκη*. ἔκδ. G. Wagner. *Carmina graeca medii aevi*, Lipsiae 1874, σ. 75 (στ. 327).

14. Μ. Ι. Μανούσακα - Α. F. van Gemert, *δ.π.*, σ. 218-219.

γιὰ τίς τέσσερις διασκευές τῆς *Βελισαριάδας*¹⁵, στιχουργήματος πού, ὅπως ἀπέδειξαν οἱ ἐκδότες του, γράφτηκε κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 14ου αἰώνα (1391-1400), στὰ πρῶτα χρόνια δηλαδὴ τῆς βασιλείας τοῦ Μανουήλ Β' Παλαιολόγου)¹⁶, στὶς ὁποῖες διασκευές συναντοῦμε τοὺς ἀκόλουθους στίχους, ἀπαράλλακτους σχεδὸν μὲ τὸ ἐπίμαχο χωρίο τοῦ Σαχλίκη:

- α) διασκευὴ χ, στ. 72-73: *ἔφθασαν, ἐπεσώσασιν μαντᾶτα ἐναντία
κακά, δεινὰ καὶ χαλασμός διὰ τὴν Ρωμανίαν*¹⁷.
- β) διασκευὴ Α, στ. 116-117: *πολὸν ἐποίκασιν κακὸν ἐπὶ τὴν Ρωμανίαν.
ὁ βασιλεὺς, ὡς ἤκουσεν ἐκεῖνα τὰ μαντᾶτα,
ἐτρόμαξεν, ἐξέστηκεν ...*¹⁸
- γ) διασκευὴ Ν² 82-84: *ἔφθασαν καὶ ἀπέσωσαν μαντᾶτα ἐναντία,
κακά, δεινὰ καὶ χαλασμός διὰ τὴν Ρωμανίαν*¹⁹.
- δ) διασκευὴ ρ 122-123: *ἐφθάσασιν μετὰ σπουδῆς μαντᾶτα ἐναντία,
πλεῖστα δεινὰ καὶ χαλασμός τῆς Ρωμανίας πάσης*²⁰.

Ὅπως παρατηροῦμε λοιπόν, ὅλες οἱ παραπάνω διασκευές μιλοῦν γιὰ μαντᾶτα ἐναντία καὶ δεινὰ γιὰ τὴ Ρωμανία, πού δὲν ἦταν ἀσφαλῶς ἡ (μεταγενέστερη) ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀλλὰ προγενέστερη ἐπιδρομὴ, μνημονευόμενη ἤδη μισὸν τοῦλάχιστο αἰώνα πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση. Ἐπομένως, ἡ πολυσυζητημένη φράση τοῦ Σαχλίκη *μανδάτον θλιβερόν ἀπὸ τὴν Ρωμανίαν ἀπογυμνώνεται* τώρα ἀπὸ κάθε ἀποδεικτικὴ γιὰ τὴ χρονολόγησή του ἀξία.

Περνοῦμε τώρα στὸ δεύτερο ἐπίμαχο χωρίο τοῦ Σαχλίκη. Πρόκειται γιὰ τὸ δίστιχο:

*καὶ μερικοὶ λεπριάζουσιν καὶ μερικοὶ λωβιάζουν
καὶ ἀφ' τὴν λωβάδαν τὴν πολλὴν τὴν νεότην τως διαβάζουν*²¹.

Ὁ Ἀλεξίου ὑποστήριξε ἀπὸ πολὺ παλιὰ ὅτι «διὰ τοῦ ὄρου *λωβάδα* νοεῖται ἡ σύφιλις», πού διαδόθηκε στὴν Εὐρώπη μετὰ τὸ 1495, ἐπομένως ἡ χρονολογία αὐτὴ ἀποτελεῖ *terminus post quem* γιὰ τὰ ἔργα τοῦ Σαχλίκη²². Ὁ συλλογισμὸς

15. *Ἱστορία τοῦ Βελισαρίου*. Κριτικὴ ἔκδοση τῶν τεσσάρων διασκευῶν μὲ εἰσαγωγὴ, σχόλια καὶ γλωσσάριο W. F. Bakker - A. F. van Gemert, Ἀθήνα 1988.

16. Βλ. ὁ.π., Εἰσαγωγὴ, σ. 42. Βλ. καὶ σ. 34-41.

17. Ὁ.π., σ. 136.

18. Ὁ.π., σ. 136.

19. Ὁ.π., σ. 137.

20. Ὁ.π., σ. 137.

21. *Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι κυροῦ Στεφάνου τοῦ Σαχλίκη*, ἔκδ. G. Wagner. ὁ.π., σ. 77, στ. 346-347.

22. Στυλ. Ἀλεξίου, Φιλολογικαὶ παρατηρήσεις εἰς κρητικὰ κείμενα, *Κρητικὰ Χρονικά* 8 (1954) 238-243 (βλ. σ. 239-240).

του είναι ότι, αφού στο πρώτο ήμιστίχιο του πρώτου παραπάνω στίχου υπάρχει το *λεπριάζω*, που σημαίνει «προσβάλλομαι από λέπρα», τότε το παράλληλο *λωβιάζω* του δεύτερου ήμιστιχίου δε μπορεί να σημαίνει το ίδιο, σημαίνει λοιπόν (με δεδομένη τη συνωνυμία των επιθέτων *φραντζιασμένη* και *λωβή* σε άλλο κείμενο, που θα την ελέγξουμε όμως αμέσως παρακάτω²³) «προσβάλλομαι από το *morbus gallicus* (σύφιλη)». Ἄλλα ἐδῶ, ὅπως παρατήρησε σωστά ἤδη ὁ A. F. van Gemert²⁴, δὲν πρόκειται γιὰ δύο ἡμιστίχια μὲ διαφορετικὸ νόημα τὸ καθένα, ἀλλὰ γιὰ δύο ἡμιστίχια παρατακτικὰ καὶ ἰσόμετρα τοποθετημένα στὸ στίχο καὶ ἀπολύτως ταυτόσημα. Παραδείγματα ἀνάλογης παράλληλης συνύπαρξης στὸν ἴδιο στίχο δύο ταυτόσημων ἡμιστιχιῶν, πού εἶναι πολὺ συχνή στὰ ποιήματα τοῦ Σαχλίκη, παρέθεσε ἤδη ὁ A. F. van Gemert²⁵ τὰ ἀκόλουθα τρία:

- *κι ἀγανακτᾷ τὴν μοῖραν του καὶ κλαί' τὸ ριζικόν του*²⁶
- *ὁ λογισμὸς μου ἐβιάζε με, ὁ νοῦς μου ἠνάγκαζέ με*²⁷
- *νὰ μὴ νικήσῃ ὁ λογισμὸς, νὰ μὴ κερδίσῃ ὁ νοῦς μου*²⁸.

Στὰ παραδείγματα αὐτά, γιὰ νὰ ἐνισχύσουμε τοὺς ἰσχυρισμούς του, προσθέτουμε ἐμεῖς τώρα καὶ τὰ ἐξῆς:

- *καὶ προτιμήθῃ θάνατον, ἔκρινε ν' ἀποθάνῃ*²⁹
- *τὸν πλούσιον κάμνει σύντροφον, τὸν πλούσιον κάμνει φίλον*³⁰
- *κι ἀφοῦ ψοφήσῃ ἄτυχος κι ἀφ' ὧν ἐξεψυχήσῃ*³¹
- *εἰς τὴν Τουρκιὰν νὰ ἐξοριστῇ, εἰς Τούρκους νὰ περάσῃ*³²
- *καὶ κείνη ἢ τύχη μου ἢ κακὴ, ἢ μοῖρα μου ἢ θλιμμένη*³³
- *ὅλες τὲς ἔμαθα καλά, ὅλες ἐγνώρισά τε*³⁴
- *ἐπούλησα τὰ σπίτια μου καὶ ἐπούλησα τοὺς τόπους*³⁵

23. Βλ. παρακάτω, σ. 125-126.

24. Μ. Ι. Μανούσακα - A. F. van Gemert, *δ.π.*, σ. 220.

25. *Ὁ.π.*, σ. 220, σημ. 8.

26. *Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι κυροῦ Στεφάνου τοῦ Σαχλίκη*, ἔκδ. G. Wagner, *δ.π.*, σ. 69 (στ. 182).

27. *Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι ἔτι καὶ Ἀφηγήσεις κυροῦ Στεφάνου τοῦ Σαχλίκη*, *δ.π.*, σ. 79 (στ. 2).

28. *Ὁ.π.*, σ. 79 (στ. 9).

29. *Ὁ.π.*, σ. 80 (στ. 42).

30. *Ὁ.π.*, σ. 81 (στ. 62).

31. *Ὁ.π.*, σ. 83 (στ. 133).

32. *Ὁ.π.*, σ. 94 (στ. 426).

33. *Ἀφηγήσεις παράξενος τοῦ ταπεινοῦ Σαχλίκη*, ἔκδ. Συνόδη Παπαδημητρίου, *Ὁ Στέφανος Σαχλίκης καὶ τὸ ποίημά του «Ἀφηγήσεις Παράξενος»* (στὰ ρωσικά), Ὁδησός 1896, σ. 15 (στ. 13).

34. *Ὁ.π.*, σ. 17 (στ. 55).

35. *Ὁ.π.*, σ. 18 (στ. 85).

- τρῶγε καὶ πίνε τὸ λοιπόν, τρῶγε καὶ χαροκόπα³⁶
- ἦτον αὐθέντρια καὶ κυρὰ καὶ δέσποινα καὶ ντάμα³⁷
- καὶ ἐγὼ εἰς τὰ ὄρη ἐγύριζα καὶ εἰς τὰ ψηλὰ βουνία³⁸
- εἰς εἴντα κούρτην κάθεσαι, εἰς εἴντα λότζαν εἶσαι³⁹

Γίνεται τώρα φανερό ὅτι καὶ στὴν περίπτωση τοῦ στίχου ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ (καὶ μερικοὶ λεπριάζουσιν καὶ μερικοὶ λωβιάζουν) τὰ δύο αὐτὰ ῥήματα (λεπριάζω καὶ λωβιάζω) εἶναι συνώνυμα καὶ σημαίνουν ἀπλὰ «προσβάλλομαι ἀπὸ λέπρα». Αὐτὴ καὶ μόνη τῆ σημασία (τοῦ λεπριάζω) ἔχει τὸ δημωδέστερο λωβιάζω στὴ βυζαντινὴ καὶ τῆ νεοελληνικὴ δημῶδη γλῶσσα, ὅπως καὶ τὰ λώβα-λωβός ἔχουν τὴ σημασία (καὶ μόνη) λέπρα-λεπρός⁴⁰. Ὁ Ἀλεξίου πίστεψε ἀντίθετα ὅτι τὰ λωβάδα-λωβιάζω-λωβός δὲν σημαίνουν στὸ Σαχλίκη λέπρα-λεπριάζω-λεπρός, ἀλλὰ σύφιλη-συφιλιδικός, ἐπικαλούμενος τὸ δίστιχο 509-510 τῆς ὁμοιοκατάληκτῆς διασκευῆς (ριμάδας) τοῦ σατιρικοῦ στιχουργήματος *Γαδάρου, λύκου καὶ ἀλουποῦς διήγησις ώραία*:

καὶ δὲν μοῦ λέγεις κ' ἦσσανε πουτάνα καὶ μεθύστρα
καὶ φ ρ α ν τ ζ ι α σ μ ἔ ν η καὶ λ ω β ἦ καὶ μιὰ κακὴ μαυλίστρα⁴¹.

Καί, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἐδῶ τὸ φραντζιασμένη καὶ τὸ λωβὴ εἶναι συνώνυμα, συμπεραίνει ὅτι καὶ ἐδῶ καὶ στὸ κείμενο τοῦ Σαχλίκη τὸ λωβιάζω-λωβὴ σχετίζονται μὲ τὸ morbus gallicus. Εἶναι ὅμως ἔτσι τὰ πράγματα; Ἐμεῖς πιστεύουμε ὅτι συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: ὅτι δηλαδὴ τὸ λωβὴ ἔχει στὸ στιχουργημάτων τοῦ Γαδάρου διαφορετικὴ ἔννοια ἀπὸ τὸ φραντζιασμένη, δηλαδὴ τὴν κανονικὴ του σημασία *λεπρῆ*. Τὴν εὐστοχὴ παρατήρηση αὐτὴ γιὰ τὴ διαφορὰ σημασίας ἀνάμεσα στὸ φραντζιασμένη καὶ στὸ λωβὴ τὴ διατύπωσε πρώτη ἡ Helga Koepstein⁴² καὶ τὴν ἐπεσήμανε ἔπειτα καὶ ὁ Α. F. van Gemert⁴³. Κατὰ τὴν Koepstein, στὸ παραπάνω δίστιχο τῆς διήγησις τοῦ Γαδάρου, ὅλα τὰ διαδοχικὰ οὐσιαστικὰ καὶ ἐπίθετα, ποῦ συνδέονται ἀναμεταξύ τους μὲ τὸ συμπλεκτικὸ καί,

36. Ὁ.π., σ. 18 (στ. 93).

37. Ὁ.π., σ. 19 (στ. 106).

38. Ὁ.π., σ. 20 (στ. 134).

39. Ὁ.π., σ. 37 (στ. 588).

40. Βλ. Du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis*, Lugduni 1688, στ. 834-835. Ἐμμαν. Κριαρᾶ, *Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημῶδους γραμματείας. 1100-1669*, τόμ. Θ', Θεσσαλονίκη 1985, σ. 251 (λ. λώβα καὶ λωβάδα) καὶ 252 (λ. λωβιάζω, λωβός).

41. *Γαδάρου, λύκου καὶ ἀλουποῦς διήγησις ώραία*, ἔκδ. G. Wagner, *Carmina graeca medii aevi*, σ. 139, στ. 509-510. Βλ. καὶ Λευτ. Ἀλεξίου, Ἡ Φυλλάδα τοῦ γαδάρου, *Κρητικὰ Χρονικὰ* 9 (1955) 103, στ. 509-510.

42. Helga Koepstein, *Zur Landwirtschaft Kretas Ende des 15. Jahrhunderts* (nach Stephanos Sachlikis), *Studi Veneziani* 11 (1969) 43-56 (βλ. σ. 47).

43. Μ. Ι. Μανούσακα - Α. F. van Gemert, *δ.π.*, σ. 220 καὶ σημ. 7.

έχουν τὸ καθένα καὶ διαφορετικὴ σημασία. Ἐπομένως δὲν μπορεῖ ν' ἀποτελοῦν ἐξαιρέση τὰ φραντζιασμένη καὶ λωβή καὶ νὰ σημαίνουν καὶ τὰ δύο τὸ ἴδιο πράγμα, δηλαδὴ νὰ εἶναι «ἐν διὰ δυοῖν», ἀλλὰ εἶναι δύο ἔννοιες ἐντελῶς διαφορετικὲς (δηλαδὴ προσβεβλημένη ἀπὸ σύφιλη τὸ πρῶτο καὶ λεπρὴ τὸ δεύτερο). Ἄλλωστε —προσθέτουμε ἐμεῖς— ὁλόκληρο τὸ δίστιχο αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ ἐπισώρευση σὲ ἐπιτακτικὴ κλιμάκωση (χωρὶς ταυτολογίες ἢ ἐπαναλήψεις) ὑβριστικῶν χαρακτηρισμῶν ποὺ ἐξακοντίζει ὁ ἀγανακτισμένος Λύκος ἐναντίον τῆς Ἄλεπους, ἐπειδὴ αὐτὴ, παρὰ τὴ γνωστὴ τῆς πανουργία, στάθηκε ἀνίκανη ν' ἀποτρέψει τὴν κακοποίηση καὶ τῶν δυὸ τους ἀπὸ τὴν ἀντεπίθεση τοῦ ἀμυνόμενου Γαδάρου. Ἔτσι τὸ λωβὸς καὶ ἐδῶ δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ «λεπρός». Ἐξ ἄλλου (πράγμα ποὺ διέφυγε τὴν προσοχὴ τοῦ Ἄλεξιου), στὸ ἴδιο αὐτὸ κείμενο τῆς εὐτράπελης ἱστορίας τοῦ Γαδάρου ἀναφέρεται τὸ ἴδιο ἐπίθετο λωβὸς (στ. 7: σ' ἀφέντην ἔτυχε κακόν, λωβὸν καὶ ψωριασμένον)⁴⁴ μὲ τὴν κανονικὴ του σημασία τοῦ λεπροῦ ἢ τὴ μεταφορικὴ τοῦ φτωχοῦ. Θὰ ἦταν λοιπὸν πολὺ δύσκολο ὁ ἴδιος στιχουργός, ποὺ ἤξερε καὶ χρησιμοποιοῦσε τὸ ἐπίθετο αὐτὸ μὲ τὴ σωστὴ του σημασία, νὰ τὸ χρησιμοποίησε στὸ ἴδιο αὐτὸ κείμενο καὶ μὲ τὴν ἐξεζητημένη καὶ ἐντελῶς ἀμάρτυρη ἀπ' ἄλλοῦ σημασία τοῦ προσβεβλημένου ἀπὸ τὸ morbus gallicus.

Ὁ Ἄλεξιου συσχέτισε τὰ λωβιάζω-λωβάδα-λωβὸς μὲ τὸ morbus gallicus ἔχοντας ὑπόψη μερικοὺς ἄλλους στίχους τοῦ Σαχλίκη ποὺ ἀποδίδουν τὰ διάφορα παθήματα τῶν νέων στὴ συναναστροφή τους μὲ γυναῖκες «πολιτικὲς». Προσεκτικὴ ὅμως ἐξέταση τῶν κάπως ἀσαφῶν καὶ διαφορούμενων στίχων αὐτῶν ὀδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι ὁ ποιητὴς τονίζει περισσότερο τὴν οἰκονομικὴ ἐξουθένωση τῶν νέων ἀπὸ τὴ συναναστροφή αὐτὴ μὲ πολιτικὲς παρὰ τὴν ἀρρώστια. Ἡ λέξις ψώρα ἔχει —ὅπως καὶ σήμερα— τὴ μεταφορικὴ σημασία τῆς φτώχειας, τῆς ἀνέχειας καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχει τὴν ἴδια καὶ ἡ λωβάδα:

*Κάτεχ', υἱέ μου Φρατζισκί, ἐδῶ κ' εἰς ἄλλην χώρα
ὡς διὰ τοὺς νέους οἱ πολιτικὲς ἔναι μεγάλη ψώρα
καὶ ὅποιος σμίγεται μ' αὐτὲς χρεῖα κάμνει νὰ ψωριάσει
κι ἂν ἔχει πράγμαν τίποτε, ὅλον νὰ τὸ ζοδιάσει⁴⁵*

.....

44. Γαδάρου, λύκου κι ἀλουποῦς διήγησις ὠραία, ἐκδ. G. Wagner, ὁ.π., σ. 124 (στ. 7).

45. Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι κυροῦ Στεφ. τοῦ Σαχλίκη, ἐκδ. G. Wagner, ὁ.π., σ. 77 (στ. 340-343). Καὶ ὁ ἴδιος ἄλλωστε ὁ Ἄλεξιου, στὸ Γλωσσάριο τοῦ Ἐρωτοκρίτου, Ἀθήνα 1980, σ. 570-571, παραπέμποντας στὸ ἴδιο αὐτὸ χωρίο τοῦ Σαχλίκη, γράφει ὅτι ψωριάρης καὶ ψωριασμένος σημαίνει μτφ. φτωχός καὶ «ψώρα καὶ ψωριάζω ἀπαντοῦν μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ στὸ Σαχλίκη». Ἀλλὰ καὶ ὁ Στ. Ξαθουδίδης, στὸ Γλωσσάριο τοῦ Ἐρωτοκρίτου, Ἠράκλειον 1915, σ. 741 σημειώνει: «Τὸ ψώρα, ψωριάζω, ψωριασμένος, ψωριάρης ἀκούονται καὶ σήμερον ὅχι μόνον ἐπὶ τῆς γνωστῆς ἀσθενείας, ἀλλὰ καὶ τροπικῶς... ἐπὶ πτωχείας, πενιχρότητος».

*οἱ πολιτικὲς τὸν κόπελον, παιδὶν μου, ἂν τὸν φιλοῦσιν,
πτωχαίνουσι κ' ἔρημάζουσι τον κ' ὕστερον τὸν γελοῦσιν*⁴⁶.

Ἐξ ἄλλου, εἶναι γνωστὸ ὅτι κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐπιδημικῆς ἐμφάνισης καὶ ἐξάπλωσης τῆς «γαλλικῆς νόσου» στὴν Εὐρώπη καὶ γιὰ μεγάλο διάστημα δὲν εἶχε διαπιστωθεῖ ὁ ἀφροδισιακὸς χαρακτήρας τῆς καὶ ἡ ἀκριβὴς τῆς φύση⁴⁷. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ στίχος καὶ ἀφ' τὴν λωβάδαν τὴν πολλὴν τὴν νεότην τως διαβάζουσι ταιριάζει καλύτερα νὰ ἐρμηνευθεῖ ὄχι «καὶ ἀπὸ τῆ δυνατῆ (γαλλικῆ) ἀρρώστια φθείρουσι (ἢ χάνουσι) τὴ νιότη των», ἀλλὰ «καὶ περνοῦν τὴ νιότη των μέσα στὴ λέπρα (τὴν ἀνέχεια;)».

Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τὸ χειρόγραφο Ν τοῦ Σαχλίκη παραδίδει τὸ στίχο αὐτὸ (379) μὲ τὴ μορφή εἰς τὴν λωβάστραν τὴν πολλὴν τὴν νεότη τους διαβάζουσι, δηλαδὴ μὲ τὴ λέξη λωβάστρα (ἀντὶ λωβάδα), ποὺ ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Κριαρᾶ⁴⁸ ὡς «τόπος ὅπου συχνάζουσι οἱ λεπροί». Ἄν ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι ὁ γνήσιος, τότε θὰ ἦταν ἀκόμη δυσκολότερο νὰ συνδεθεῖ ἡ λέξη μὲ τὸ morbus gallicus.

Τὸ τελικὸ συμπέρασμα ποὺ συνάγεται ἀπὸ τὴν παραπάνω ἐπανεξέταση εἶναι, πιστεύω, ὅτι καμιὰ ἀπὸ τίς δύο μικρὲς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν πρώιμη χρονολόγηση τοῦ Σαχλίκη δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ πείσει ὅτι αὐτὸς ἔζησε μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης (1453) ἢ καὶ ἀκόμη ἀργότερα, μετὰ τὸ 1495, οὔτε νὰ κλονίσει τίς ἀδιάσειστες καὶ ἀφθονες ἀρχαιακὲς καὶ ἄλλες μαρτυρίες, ποὺ ἐντοπίζουν τὴ δράση του στὸν 14ο καὶ ὄχι στὸν 15ο αἰῶνα. Ἡ χρονολογικὴ λοιπὸν τοποθέτηση τοῦ Κρητικοῦ ποιητῆ (ἄρα καὶ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς ὁμοιοκαταληξίας στὴ νεοελληνικὴ ποίηση) στὸν αἰῶνα αὐτὸ πρέπει νὰ θεωρεῖται βέβαιη καὶ ὀριστικὴ.

Ἄκαδημία Ἀθηνῶν

M. I. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

ΑΠΟΣΩΜΑ ΓΙΑ ΤΟ ΑΠΟΣΩΝΩ

Γιὰ τὴ σημασία ποὺ ἔχει τὸ ρῆμα ἀποσώνω στὸ παπαδιαμαντικὸ χωρίο «Ἠκούετο μάλιστα, ἐδῶ-ἐκεῖ, ὅτι ὁ ἱερεὺς οὗτος εἶχε καὶ τὴν συνήθειαν "ν' ἀποσώνῃ τὰ παιδιὰ" εἰς τοὺς κόλπους τῶν μητέρων, τῶν ἐνοριτισσῶν του» («Ἐξοχικὴ Λαμπρῆ») 2.126.33) ἔγραψα ὡς τώρα τρεῖς φορές. Ὑποστήριξα ὅτι τὸ ἀποσώνω σημαίνει ἐδῶ «ἔχω σαρκικὲς σχέσεις» καὶ ὄχι «σκοτώνω», ὅπως

46. *Γραφαὶ καὶ στίχοι*, δ.π., σ. 78 (στ. 356-357).

47. Βλ. Helga Koepstein, δ.π., σ. 47.

48. Ἐμμαν. Κριαρᾶ, *Λεξικό*, δ.π., σ. 252.

πιθανολόγησε ο Παν. Μουλλάς. Στο τελευταίο σημείωμά μου «Οι κόλποι τῶν μητέρων», *Ἑλληνικά* 36 (1985) 170-172, πού γράφτηκε ἐπειδὴ ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης δὲν πείσθηκε ἀλλὰ ἐπέμεινε στὴ σημασία «σκοτώνω», ἐξέθεσα συνοπτικὰ τὰ προηγούμενα, γιὰ τοῦτο καὶ κρίνω ὅτι εἶναι περιττὸ νὰ τὰ ἐπαναλάβω.

Ἡ συζήτηση αὐτὴ, μολονότι δὲν ἦταν ἀχρηστή, γιὰ τὴ φιλολογία τουλάχιστο, θὰ εἶχε ἀποφευχθεῖ, ἂν εἶχα παρακολουθήσει συστηματικότερα ὅ,τι γράφεται γιὰ τὴν Εὐβοία. Ἔτσι, με καθυστέρηση σχεδὸν δεκαπέντε ἐτῶν, ἀνακαλύπτω στὸν Β' τόμο τοῦ ἔργου *Εὐβοία, λαϊκὸς πολιτισμὸς*, τοῦ Δημ. Χρ. Σέττα τὴν εὐτράπελη διήγηση «Τὰ ἑποσώσια» (σ. 301-304), πού, ἂν δὲν καθιστᾶ σχεδὸν περιττὰ τὰ προηγούμενα, τὰ ἐπισφραγίζει πάντως ὀριστικὰ. Παραθέτω, τηρώντας τὴν ὀρθογραφία τοῦ συγγραφέα, τὸ πρῶτο μέρος τῆς διήγησης:

Μιὰ βολὰ κι ἕνα γκηρὸ ἦταν ἕνα ἀντρά(γ)υνο. Σηκῶθ' κε ὁ ἀντρας καὶ πῆ(γ)ε ς' ν' Ἀμερικὴ. Ἡ γυναίκα τ' πῆγαινε στὴν ἐκκλησιὰ ταχτικά, κι ἂπ' τίς πολλὲς φορὲς ἔκανε παράπισο στὸν παπᾶ τοῦ χωριοῦ, γιὰτὶ δὲν τὴ θυμιάτιζε κι αὐτὴν', ὅπως κι τ' ς' ἄλλες τ' ς' γ' ναῖκες. Καὶ τ' ς' λέγει ὁ παπᾶς. "Ἀχ εὐλογημένη μου. Τί νὰ σὲ θυμιάτισω, ποῦσαι ἀμαρτωλή; "Ἐφυγε ὁ ἀντρας σου κι ἄφησε ἀπόσωτο τὸνα χέρ' τ' παιδιοῦ καὶ τὸνα πόδ'.

"Ἄμα εἶναι ἔτσι παπᾶ μ' τί νὰ κάμω; Ποιὸς νὰ τὸ ἑποσώσει τώρα;

Κάνε πῶς θὰ κάν' ς' νὰ βρῆς κανένανε.

Ποιόνε νὰ βροῦ παπᾶ μ'; Δὲν ἔρχεσαι σύ, νὰ μὴ τρέχω;

"Ἐρχομαι εὐλογημένη μου, τί ὄρας θέλ' ς.

Κι ἀποφάσισε ὁ παπᾶς καὶ πῆγε καὶ τὸ ἑπόσωσε. Ἦρθε καιρὸς γενέθ' κε τὸ παιδί ἑποσωμένο. Ἐρχεται ὁ ἀντρας ἔπειτα ἀπὸ δέκα χρόνια, δέκαπέντε 'π' τ' ν' Ἀμερικὴ. Τὸ εἶδε τὸ παιδί καὶ τ' ἀγαποῦσε.

Καλὰ ἀντρούλη μ' τ' ἀγαπᾶς τὸ παιδί, ἀλλὰ ὅταν ἔφυγες δὲν τὸ ἑπόσωσες. Τὸ ἔνα χέρ' καὶ τὸνα πόδ' ἄς —εἶν' καλὰ ὁ παπαδοῦλ' (η)ς μου— ποῦρθε καὶ τὸ ἑπόσωσε. Ἀλλοιῶς θὰ τοῦχαμε μισερὸ τὸ παιδί.

Τί λὲς μαρή, σὸκανε τέτοια δ' λειὰ ὁ παπᾶς; Τ' ς εἶπε. Ἄϊ βρὲ τράγο, καὶ θὰ σὲ φκιάσω γώ, γι' αὐτὰ πού μοῦκανες. Θὰ σοῦ τὸ ξεπληρώσω αὐτό.

Οὐσιαστικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς διηγήσεις τοῦ Μεν. Γ. Παρλαμᾶ καὶ τοῦ Δημ. Χρ. Σέττα δὲν ὑπάρχουν, καὶ ἀσφαλῶς παρόμοια διήγηση ἔχει ἀκούσει ὁ Ἄγ. Γ. Τσοπανάκης¹. Ὑπάρχει ὅμως μιὰ γλωσσικὴ διαφορὰ, πού δὲν ἐπιτρέπει πιά καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὴ σημασία τοῦ ρήματος: ἐνῶ, δηλαδή, στὴ διήγηση τοῦ Παρλαμᾶ δὲν ἀκούγεται τὸ ἐπίδικο ρῆμα, στοῦ Σέττα τὸ συναντοῦμε πέντε φορὲς (νὰ τὸ ἑποσώσει, τὸ ἑπόσωσε, ἑποσωμένο, δὲν τὸ ἑπόσωσες, τὸ ἑπόσωσε) —δὲν

1. Βλ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Ἑρμηνευτικὰ καὶ κριτικὰ στὸν Παπαδιαμάντη, Ἀντίχαρη, Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Σταμάτη Καρατζᾶ, Ε.Λ.Ι.Α., Ἀθῆνα 1984, σ. 465-66.

ἔχουμε χρεία ἄλλων μαρτύρων. Ὑπογραμμίζω πάντως καὶ τὸ ρηματικὸ ἐπίθετο *ἀπόσωτο* (: ἡμιτελής), μαρτυρημένο καὶ ἀπὸ τὸ *Ἱστορικὸ Λεξικόν*, τὸ ὁποῖο ὁμως δὲν παρέχει λήμμα *ἀποσώσια*, τὰ. Ἡ λέξη εἶναι καὶ σήμερα γνωστὴ στὴν Ἁγία Ἄννα Εὐβοίας, ἀπ' ὅπου καταγόταν ὁ Σέττας καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἡ ὁμότιτλη εὐτράπελη διήγηση. Καί, προφανῶς, τὰ *ἀποσώσια* ταυτίζονται κατὰ τὴ σημασία μὲ τὴν *ἀπόσωσι* στὴ φράση *εἶναι γαστρωμένη καὶ θέλει ἀπόσωσι*, πού μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ Κύθηρα καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ *Ἱστορικὸ Λεξικόν* ὡς «ἀστεία ἔκφρασις».

Γιὰ τὶς στενὲς σχέσεις τῆς Σκιαθοῦ μὲ τὴν Ἁγία Ἄννα στὰ χρόνια τοῦ Παπαδιαμάντη δὲ θὰ σημειώσω τίποτε ἐδῶ. Πάντως Σκιαθὸς καὶ Ἁγία Ἄννα ἀντικρίζονται καὶ τὸ γλωσσικὸ τους ἰδίωμα, ἂν δὲν ταυτίζεται, εἶναι ὁμως πάρα πολὺ συγγενικό. Στὴν πραγματικότητά συμβαίνει αὐτὸ πού μοῦ ἔγραψε ὁ Δημ. Σ. Λουκάτος: «Ἐσχάσαμε ὅτι καὶ ἡ Σκιαθὸς εἶναι Εὐβοία». Συμπληρώνω ἀντιστρέφοντας: «Καὶ ἡ Ἁγία Ἄννα εἶναι Σκιαθὸς».

Ἐδῶ ἀποσώθηκε ὁ λόγος.

Χαλκίδα

Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΥΠΟΚΟΡΙΣΤΙΚΑ ΕΠΙΡΡΗΜΑΤΩΝ

Στὴν Βιολέττα Μαλάμου

Ὁ Γ. Ν. Χατζιδάκις (*MNE* 1, 114) κἀνοντας λόγο γιὰ τὸ ἔτυμο τοῦ *μαζι* γράφει μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἐξῆς: «Ἐπ' ἴσης δὲ μεγίστην δυσκολίαν παρέχει ὁ τύπος *μαζίτσα*, ὃς ἀπαντᾷ πολλάκις ἐν τῇ γραμματείᾳ τοῦ μέσου αἰῶνος, καὶ ὁ τύπος *μαζούτσα* = *μαζούτσικα* κατὰ τὸ *καλούτσικα* κ.τ.τ., ὃς λέγεται σήμερον ἐν Στεννημάχῳ. Οἱ τύποι δηλαδὴ οὗτοι δὲν δύνανται, νομιζόμεν, νὰ παράγονται ἐκ τοῦ *ἄμα* + *σὺν* κ.τ.τ., διότι, ἐφ' ὅσον γινώσκωμεν, ὑποκοριστικὰ διὰ τῆς καταλήξεως *-ίτσα -ίτσιν* σχηματίζονται ἀπὸ πολλοῦ ἐξ ὀνομάτων, οὐχὶ δὲ ἐξ ἐπιρρημάτων· *ώρίτσα*, *μαννίτσα*, *ὕπνίτσιν* κ.τ.τ., ἀναγινώσκονται καὶ πού καὶ λέγονται, ἀλλὰ μόρια ὡς *ἀφίτσα*, *χωρίτσα*, *κίτσα* ἀντὶ *ἀφοῦ*, *χωρίς*, καὶ κ.τ.τ. εἶναι βεβαίως ἀνήκουστα».

Δὲν μπορῶ νὰ διαγνώσω ἂν ὁ Χατζιδάκις θεωρεῖ ὡς καθολικὸ κανόνα τὸ «οὐχὶ δὲ ἐξ ἐπιρρημάτων». Τὸ βέβαιο εἶναι πῶς, ἂν τὰ ὑποκοριστικὰ *ἀφίτσα*, *χωρίτσα*, *κίτσα*, εἶναι ἀσφαλῶς ἀνήκουστα, ὁ Παπαδιαμάντης μαρτυρεῖ τὰ ἐπιρρήματα *ταπουτουρίτσα* καὶ *παραπανίτσα*. Στὴ «Νοσταλγὸ» (3.63.5-9) διαβάζουμε:

— *Καὶ πόση ὄρα εἶναι πού τοὺς εἶδατε;*

— *Νά, ὡς δυὸ ὄρις κὶ παραπάν' ... ταπουτώρα.*
 — *Καὶ γιατί δὲν ἤρθατε πρωύτερα νὰ μοῦ πῆτε;*
 — *Μὰ δὲν εἶναι πουλλὴ ὄρα ... ὡς μιὰ ὄρα, μιὰ οὐρίτσα ... κὶ παρακάτ' ...*
λίγη ὄρα ... ταπουτουρίτσα.

Στὸν «Ἐρωτα-ἤρωα» γράφει (3.170.1-5):

Καὶ πάλιν ἄλλοτε ἔπαιζαν, ἐκείνη μὲ τὰ δύο χέρια της, αὐτὸς μὲ τὸ ἔν δάκτυλόν του, τὸ «Δῶ μ' φωτίτσα — ἔλα παραπανίτσα»¹, ὁπότε, καθὼς ἀνέβαινε μὲ τὸ δάκτυλόν του τὸ τελευταῖον σκαλοπάτι, τὸ σκυλί, τὸ ὁποῖον ἐνήδρευεν ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὰς δύο παλάμας της, ὁποῦ παρίστων οἰκίαν, καὶ τὰ συνημμένα δάκτυλά της σκάλαν [...].»

Τὰ δύο ὑποκοριστικά ἐπιμαρτυροῦνται καὶ ἀπὸ τὸν Γεώργιο Α. Ρήγγα². Ἐπιπλέον, ἡ φιλόλογος Βιολέττα Μαλάμου-Σωκράτους μὲ πληροφορεῖ ὅτι στὴν πατρίδα της Ἁγία Ἄννα Εὐβοίας, ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ Σκιάθου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ παραπανίτσα καὶ τὸ ταπουτουρίτσα, λέγονται καὶ τὰ παρακατίτσα (τοῦ παρακάτω) καὶ παραμερίτσα (τοῦ παράμερα). Ἁκόμη, ὁ λαογράφος Δημ. Χρ. Σέττας στὸ Α' Συνέδριο γιὰ τὴ Σκιάθου, ὅταν ἔγινε λόγος γιὰ τὸ παραπανίτσα, τὸ ὁποῖο οἱ ἐκδότες τοῦ Παπαδιαμάντη παραδιόρθωσαν σὲ παραπονίτσα, ἀνέφερε τρία ἢ τέσσερα ὑποκοριστικά ἐπιρρημάτων σὲ -ίτσα ἀπὸ τὴν Ἁγία Ἄννα. Ἁμέλγησά νὰ τὰ σημειώσω, ἂν ὅμως θυμᾶμαι καλά, ἀνάμεσά τους ἦταν τὸ παρακατίτσα καὶ τὸ παραμερίτσα, ἴσως καὶ τὸ παραπερίτσα.

Ἐπιπλέον, ὁ Χατζιδάκις, ἂν εἶχε ὑπόψη του τὰ ἐπιρρήματα ποῦ ἀνέγραψα, θὰ ὑποστήριζε ὅτι ὁ σχηματισμὸς τους εἶναι ἀναλογικός. Ἁπὸ τὴν ἀποψη αὐτή, ἡ σχετικὴ περικοπὴ τῆς «Νοσταλγοῦ» εἶναι διδακτικὴ. Φαίνεται δηλαδὴ πὼς κατὰ τὸ ὄρα - ὠρίτσα (οὐρίτσα στὸν Παπαδιαμάντη κατὰ τὴν κωφωτικὴ τάση τοῦ βόρειου φωνηεντισμοῦ τῆς Σκιάθου) σχηματίσθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὸ ταπουτώρα τὸ ταπουτουρίτσα καὶ κατόπι, κατὰ τὸ νέο σχῆμα, τὰ ζεύγη τῶν τοπικῶν ἐπιρρημάτων παραπάνω - παραπανίτσα, παρακάτω - παρακατίτσα, παράμερα - παραμερίτσα.

Χαλκίδα

Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

1. Οἱ ἐκδόσεις Φέξη, Βαλέτα, Σεφερλῆ, Μουλλᾶ γράφουν παραπονίτσα, βλ. ὁμοίως Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Διορθωτικὰ στὸν Παπαδιαμάντη, I, Ἑλληνικά 29 (1976) 323.

2. Σκιάθου λαϊκὸς πολιτισμὸς, Θεσσαλονίκη 1968, 1970, Γ' 286, Δ' 82 (Ἑλληνικά Παράρτημα 18, 20).

SUR LA FORTUNE DE VICTOR HUGO DANS LES LETTRES GRECQUES
(1885-1985)

Notre but est d'offrir un «panorama» synoptique du matériel qui peut être localisé grâce à une recherche rapide; et, en même temps, de faire un bilan critique sur la situation actuelle de la recherche concernant la fortune de Victor Hugo dans les lettres grecques des cent dernières années, ainsi que sur quelques *desiderata* urgents. Par conséquent, le but est double: d'une part, information de la communauté internationale des néohellénistes, des comparatistes et des spécialistes de Hugo à partir de quelques éléments inconnus ou non encore commentés, qui proviennent du domaine littéraire grec; d'autre part, évaluation des lacunes et des perspectives de la littérature comparée sur ce sujet dans la Grèce contemporaine.

Il est vrai que la diffusion de l'œuvre de Hugo et le rayonnement de sa personnalité ont été étudiés, en particulier, pour la période qui finit au début de la décennie 1880-1890. Cependant la critique n'a commenté qu'une partie du matériel que constituent les témoignages sur la présence de Hugo en tant qu'écrivain-émetteur, et sur ses visages grecs dans un domaine-récepteur qui s'étend des communautés grecques d'Europe occidentale, de Vienne et de Trieste jusqu'à Constantinople, Smyrne, Alexandrie et Chypre¹.

Mais notre affaire est de voir comment les choses se passent à partir de 1885 et après. Les données pour la présence de Hugo dans la Grèce de la fin du XIXe siècle sont assez riches et variées. L'annonce de la mort de Hugo est suivie de plusieurs réactions très significatives. Parmi elles, la publication, immédiatement après, d'une des premières études comparatives en Grèce. Le poète et critique clairvoyant Palamàs publie un article, encore inégalée aujourd'hui, sur la fortune de Hugo dans la Grèce du romantisme; et c'est la première d'une série d'essais semblables de Palamàs qui vont jusqu'à 1933².

Toutefois, les réactions ne proviennent pas seulement d'Athènes. Le poète franco-grec Gustave Laffon publie à Adrinople une élegie «Pour la mort de Hugo»

1. Anna Tabaki, L'impact de l'œuvre et de la pensée de Victor Hugo en Grèce [ca. 1830-80], *Folia Neohellenica* 7 (1985-1986) 160-177; l'annexe offre une liste des traductions grecques pendant la période 1850-1897.

Les données bibliographiques de V. K. Kalamaràs et de G. Ladogianni in revue *Διαβάζω* fas. 111 (30.1.1985), p. 53-6, et fas. 118 (8.5.1985), p. 6, ne sont pas complètes. Notons que nous disposons aussi de diverses descriptions du succès de Hugo auteur de théâtre, romancier et poète dans des mémoires d'hommes de lettres de la Grèce post-romantique (Palamàs, Drosinis, Lykoudis, et autres), ainsi que beaucoup d'autres mentions et indications.

2. G. Kechagioglou - G. P. Savidis, *Κωστή Παλαμά 'Απαντα*, vol. 17 (*Index*), Athènes 1984, p. 524-7.

(1885). En 1888, à Paris, le linguiste et prosateur Jean Psichari transmet, dans sa grande œuvre *To Ταξίδι μου* [*Mon voyage*], divers visages de Hugo, mais aussi les premières interprétations symboliques et «déviatrices» de son œuvre et de sa personnalité qui sont désormais incorporés aux problèmes littéraires, linguistiques et sociaux grecs de l'époque. Parallèlement, à nouveau à Athènes, on imprime une nouvelle traduction de théâtre (*Le roi s'amuse*, 1885), la première traduction d'un poème en édition séparée (1887), la première traduction des *Choses vues* (1887) et quelques articles critiques.

Les indications qu'on a mentionnées jusqu'à maintenant peuvent être multipliées. Une recherche étendue pour les années 1885-1902 devrait étudier la remarquable vivacité de la personnalité de Hugo à une époque où l'avant-garde littéraire en Grèce a des préoccupations très différentes, voire «anti-romantiques». La nouvelle génération, la «Nouvelle Ecole Athénienne» ou «Génération de 1880», est la génération du parnassisme, du symbolisme, de l'esthétisme, du naturalisme et du réalisme; et cela, bien que la Grèce continue d'être, au moins jusqu'au début du XXe siècle, «une province littéraire de la France» (pour reprendre l'expression bien connue de Xenopoulos, 1894). En outre, malgré le changement d'horizon littéraire, les conditions sociales et idéologiques qui concourent à la diffusion et à un accueil favorable de Hugo en Grèce n'ont pas été annulées: après 1885 donc, la fortune de Hugo n'est plus seulement due à la «vitesse acquise» et à une «survivance»; la «Grande Idée Grecque» et les revendications nationales, le démoticisme combatif dans le domaine de la langue, les fermentations et les explosions politiques, la nécessité de la satire permettent à l'œuvre et à l'exemple de l'écrivain français d'être encore d'actualité.

Et pourtant, dans le domaine des traductions en édition séparée, presque aucun titre nouveau ne vient s'ajouter, pendant les années 1887-1902. Exception faite de la première traduction de *Religions et Religion* (1897), toutes les autres publications concernent des rééditions d'anciennes traductions, des nouvelles traductions de quelques œuvres déjà traduites, et des textes isolés parus dans la presse périodique. Il est toutefois important de signaler que des traductions des deux romans —au moins— que le public grec préfère (*Les Misérables*, *Notre-Dame de Paris*) passent aussi par le circuit des brochures populaires et qu'ils vont poursuivre une vie presque autonome dans la littérature de colportage jusqu'à la Seconde Guerre mondiale³.

Là où la fortune de Hugo semble mûrir, pendant les années 1885-1902, c'est dans le domaine de la production littéraire. Outre la rencontre de Laffon et de Psichari avec Hugo, on peut signaler un récit autobiographique de Palamàs qui fait apparaître une lecture des *Contemplations* extrêmement créatrice («Παλιό τρα-

3. K. D. Kassis, *To ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα (1840-1940)*, Athènes 1983, p. 141-2.

γούδι του νέου καιρού» [«Vieille chanson du jeune temps»], 1890), tandis qu'un roman de Kondylakis associe la force de la description et l'exagération de Hugo aux enseignements du naturalisme, en analysant la pègre et la vie des couches populaires d'une capitale développée (*Οι ἄθλιοι των Αθηνών* [*Les Misérables d'Athènes*], 1894). Les influences indirectes ne manquent pas non plus dans les nouveaux genres littéraires de l'époque, comme l'«idylle dramatique» au théâtre (Melissiotis, 1892). Les échos de Hugo dans l'œuvre de poètes de la diaspora sont aussi intéressants: on a eu raison de noter son influence notable sur les premières œuvres du grand poète d'Alexandrie, Kavafis, à l'époque même où ce dernier est parvenu à une exploitation créatrice du symbolisme, de l'esthétisme et du réalisme.

Si l'on doit à l'événement de la mort de Hugo le premier essai sur sa fortune dans les lettres grecques, on doit au centenaire de sa naissance un des instants culminants de réception et de réaction littéraires. Palamàs, de nouveau, manifeste officiellement son «hugolâtrie» dans un bref article et, en outre, il publie un poème («Τα εκατόχρονα του Ουγκώ» [«Le centenaire de Hugo»]) qui résume l'importance de son célèbre maître français dans le domaine lyrique, prophétique, satyrique, anticlassiciste et en matière de langage poétique, à côté d'éléments qui sont du plus haut intérêt pour l'hellénisme, comme son action politique et sociale, son philhellénisme et son estime pour la chanson populaire grecque. Le poème de Palamàs renforce surtout l'image d'un Hugo-destructeur du mur qui sépare le discours «noble» du discours «quotidien, habituel», chose qui avait une valeur particulière dans la Grèce des jeunes écrivains partisans du démoticisme et de la rénovation de la langue littéraire.

Dans le domaine des traductions, le XXe siècle réserve bon nombre de bouleversements. Grande diminution des traductions de pièces de théâtre; orientation vers l'essai et les œuvres de réflexion; confirmation de la préférence de la prose narrative et élargissement du répertoire: enfin, apparition des premières —mais très peu nombreuses— traductions séparées de livres de poèmes.

Le dénombrement de ces éléments exige, naturellement, plusieurs éclaircissements:

La chute et, finalement, la disparition des traductions de pièces de théâtre (les deux dernières, de *Ruy-Blas*, sont de 1947 et de 1951) constituent une réalité indubitable; mais son importance ne pourra être évaluée que quand on aura recensé le nombre et le caractère des représentations des pièces de théâtre de Hugo au XXe siècle, données au sujet desquelles nous ne disposons pas encore d'inventaires suffisants.

Parmi les œuvres en prose traduites, deux groupes de best-sellers se distinguent: le premier groupe comprend les *Misérables* et *Notre-Dame de Paris*; et le second, les *Travailleurs de la mer* et le *Dernier jour d'un condamné*. Parmi les œuvres qui

avaient été traduites avant 1900, *Han d'Islande* et *Mes fils* ne sont plus retraduits. La masse et la variété des traducteurs présentent aussi un intérêt: parmi eux, on compte aussi bien des hommes de lettres remarquables que d'autres traducteurs et adaptateurs assez expérimentés (Avgeris, K. Simiriotis, Patatzis, Kotzioulas, Liaskas, Barlãs, Skouloudis, Tsoukalãs, et autres); il faut toutefois noter qu'aucun d'entre eux n'est né après 1913.

Passons maintenant à la poésie. L'existence restreinte de traductions en éditions séparées n'est pas particulière à Hugo, mais reflète une faiblesse ou un retard plus général dans ce domaine en Grèce. Toutefois, il faut signaler que, au-delà de la préférence —bien compréhensible— pour les *Orientales* (notons que la traduction de Konstantinidis-Xenakis, achevée en 1921, se distingue des autres; il semble même que, vers 1930, les entreprises de traduction de ce recueil prennent fin), aucun autre livre de poèmes n'a été traduit en entier ou de façon satisfaisante. Ce n'est que tout récemment (1981) qu'on a pu noter un regain d'intérêt pour des œuvres de la maturité de Hugo (*Le Dieu, La fin de Satan*), mais il n'est pas certain que cette tendance continue. Il est bien évident que, en ce qui concerne les traductions de poésie —beaucoup plus que cela ne se produit pour la prose ou pour le théâtre—, les décomptes statistiques doivent aussi prendre en considération la publication —ininterrompue en réalité— et les rééditions de traductions de poèmes isolés dans la presse périodique, dans des anthologies, dans des mélanges et des études.

Une description complète et une interprétation de la situation de la traduction en Grèce au XXe siècle à l'égard de l'œuvre de Hugo ne sont pas possibles à l'heure qu'il est. La seule chose que nous puissions faire, c'est de noter quelques indications et de faire quelques premières évaluations:

Il est impossible, par exemple, de ne pas signaler quelques étapes dans le domaine de l'attention des traducteurs à l'égard de l'œuvre en vers de Hugo. Là encore, les onze poèmes traduits dans le recueil *Ξανατονισμένη Μουσική [Musique recomposée]* de Palamàs (1885-1929) se distinguent d'abord. À côté de Palamàs, et «à l'ombre pesante» de sa méthode de traduction et des solutions qu'il a proposées pour les problèmes de langue et d'expression, gravitent un certain nombre d'hommes de lettres et de traducteurs (Polemis, Sperantzas, Malakasis, A. Simiriotis, Filindas, Sigouros, O. Iasonidis, P. Valdaseridis, Geralis, et autres). On observe ici une chute, surtout après 1940: de très rares traductions nouvelles, une limitation des rééditions d'anciennes traductions, et même souvent dans des imprimés de deuxième et de troisième classe ou dans des périodiques de contenu varié (périodiques de province, scolaires, religieux, métaphysiques et spiritualistes, et autres).

Dans le domaine des autres traductions (prose narrative, essais, etc.), il faut noter deux zones d'intérêt plus intense: la première dans les années 1922-1924, et

la seconde dans les années 1951-1956. Ici les explications sont historiques et sociologiques. 1922 est l'année du Désastre national d'Asie Mineure. L'affluence des réfugiés venant d'Orient crée en Grèce des bouleversements radicaux dans les domaines économique et intellectuel. Le public des éditions bon marché s'accroît, les maisons d'édition d'Athènes se multiplient, de nouvelles séries sont lancées et l'on observe un regain d'intérêt général pour les traductions. La relation positive des écrivains socialistes et communistes avec les œuvres en prose populaires de Hugo s'accroît et s'exprime plus directement.

Les circonstances qui suivent immédiatement après la fin de la Guerre Civile en Grèce (1949) sont comparables, mais relativement plus complexes. Arrivée à Athènes, ou dans d'autres grandes villes, de beaucoup d'intellectuels et d'écrivains venant de province ou bien des camps de concentration ou des lieux d'exil; offre surabondante de travail intellectuel; réactivation de la traduction et de l'édition; formation d'un pluralisme «éclectique» dans le public des lecteurs des années '50. En 1952, selon un sondage, plus de 52% des lecteurs grecs de livres français lisent du Hugo. Dans la même décennie apparaissent les premières adaptations pour enfants, et le public des autres traductions reste considérable. Il faut ajouter, ici, l'influence de l'évaluation très positive de Hugo romancier et auteur «démocrate» et satirique (surtout de la part de la critique marxiste en France, circa 1952), ainsi que l'effet de l'abondante bibliographie littéraire française à l'occasion du 70ème anniversaire de la mort de Hugo (1955).

Si maintenant nous voulons survoler, depuis la limite initiale de 1902 jusqu'en 1985, le domaine des réactions littéraires créatrices, nous devons souligner le fait que, contrairement à la période romantique et à la fin du XIXe siècle, il n'y a en réalité aucune rencontre importante de Hugo avec des auteurs grecs qui puisse aboutir à des résultats littéraires originaux et manifestes. Cette éclipse de Hugo n'est, bien évidemment, pas totalement imprévisible si l'on songe aux orientations littéraires et stylistiques du début du siècle, qui étaient fort différentes, et à la prépondérance graduelle des modernismes.

Les rares exceptions confirment simplement la règle. Quelques «hommages» poétiques ou simples mentions (Drosinis, 1921, et autres) sont presque insignifiantes. On n'a pas encore étudié les résonances de Hugo dans l'œuvre d'un grand poète de notre siècle, Sikelianòs (par exemple, dans les poèmes d'avant-guerre *Ἰμῆροι* [Désirs]). La présence de Hugo dans l'œuvre d'un autre poète important des années '20, Karyotakis, qui s'intéresse surtout aux *Châtiments* (1921), est presque souterraine. Seferis parle sporadiquement de Hugo dans ses *Δοκίμιές* [Essais] (1938 et suiv.), jugeant de manière négative le «poids» de la tradition, de la «rhétorique» de Hugo et de son influence, catastrophique, à son avis, sur des écrivains grecs; en outre, certaines de ses observations sur le caractère populaire des *Misérables* et sur les analogies de sensibilité entre un lecteur contemporain et

les héros de Hugo demeurent inachevées. Dans la poésie de Ritsos on trouve certains échos des *Misérables*, mais dans le cadre d'un réalisme socialiste d'après-guerre (*Η αρχιτεκτονική των δέντρων* [*L'architecture des arbres*], 1958). Le silence des surréalistes grecs est à peu près comparable, si l'on excepte une réhabilitation triomphale de Hugo dans un recueil poétique récent d'Embirikos: dans la version définitive d'un texte esquissé en 1963 («Οι Μπεάτοι ή της μη συμμορφώσεως οι Άγιοι» [«Beati ou les Saints du non-conformisme»]), Hugo a droit à une place d'honneur dans le Panthéon du non-conformisme, après Nietzsche et avant Mahomet et Jésus-Christ... Mais ces dernières mentions nous conduisent déjà davantage dans le domaine non plus des utilisations proprement littéraires de Hugo, mais de la critique.

Si, à partir de 1922 et par la suite, Hugo semble ne plus exercer d'action littéraire digne de mention sur les nouvelles générations, il n'en va pas de même dans le domaine des lectures critiques. Là encore, le point de départ est l'œuvre critique, ainsi que la correspondance de Palamàs (articles et mentions de la période 1921-1935). Suivant les mêmes lignes critiques, Ouranis résume, en 1935, avec une grande lucidité, le pour et le contre dans les critiques de l'œuvre de Hugo, tandis qu'en 1938 sont publiées les deux premières monographies sur la vie et la personnalité de Hugo, en éditions séparées: l'une est une traduction d'une biographie psychologique et psychopathologique; l'autre, l'étude d'un Grec et présuppose aussi la bibliographie grecque.

On doit attendre le début des années '50 pour voir les études critiques se multiplier et s'élargir vers des sujets que Palamàs n'avait pas eu le temps de développer. En 1952 donc, pour le cent-cinquantième de la naissance de Hugo, fut mis en librairie le premier —et le seul jusqu'à 1985— numéro de revue consacré à Hugo, un numéro spécial de la revue littéraire grecque la plus importante alors, *Νέα Εστία*⁴. Le Français Roger Millieux réalise une très considérable entreprise critique (1952 et 1953), tandis que certain nombre de critiques grecs publient, dans des périodiques de France ou dans des périodiques grecs francophones, de brefs articles qui tournent tous autour du thème «Hugo et la Grèce». L'intense activité des années 1952 et suivantes est complétée par la publication de deux traductions, d'une part de la biographie romancée d'Adèle Hugo et d'autre part de l'œuvre d'André Maurois *Olympio* (1955-1956); elle est également complétée par une assez grande quantité d'articles dans la presse grecque de tous genres. Bon nombre de ces derniers articles sont réédités par la suite dans des volumes de mélanges et d'essais (textes des écrivains suivants: Fteris, T. Athanasiadis, Karandinòs, K. Tsatsos, Pratsikas, Th. Athanasiadis-Novas, Sfaellou, Karelli, Lygizos, et autres). Un seul

4. Vol. 51, fas. 594 (1.4.1952): articles signés de Charis, de Panagiotopoulos, de Kriaràs, de Kl. Paraschos et de Pratsikas.

écho de cette activité parvient aux dernières années. Les maisons d'édition se tournent surtout vers les traductions de correspondances, de documents et de biographies (1976 et suiv.), tandis que rares sont les nouvelles approches critiques (Drakondaïdis, 1980).

Le cycle se clot en 1985. La revue bi-mensuelle du livre *Διαβάζω* a consacré à Hugo un numéro spécial qui n'est pas dépourvu d'erreurs et d'omissions, mais constituera peut-être une incitation à effectuer une étude plus systématique de Hugo⁵. Un tel effort aura à affronter énormément d'obstacles: l'indifférence de la critique, l'absence de Hugo des livres scolaires grecs et, même, la lenteur des hommes de lettres grecs contemporains à s'informer de manière satisfaisante sur Hugo et à réaliser des rencontres fructueuses avec son œuvre.

En conclusion: Malgré les entreprises plus anciennes d'approche comparative de la question⁶, nous ne sommes pas encore en mesure de tenter de l'aborder de manière complète et définitive. Les raisons en sont nombreuses; je n'en cite que quelques-unes:

Le retard a été grand, en Grèce, pour l'organisation —à un niveau universitaire— de l'étude et de l'enseignement des littératures étrangères, européennes (seulement depuis 1954-1957); l'enseignement universitaire de la littérature comparée lui-même n'a commencé de manière systématique qu'à partir de 1975; une Association des Comparatistes Grecs n'a été créée qu'en 1987.

En outre, les lacunes de la Bibliographie Nationale de Grèce sont nombreuses et difficiles à pallier, et les bibliographies qui concernent la présence et la fortune d'écrivains étrangers en Grèce sont très peu nombreuses; ainsi, par exemple, l'auteur de bibliographies le plus connu de cette espèce, G. Katsimbalis, n'est parvenu à donner que les bibliographies grecques de quatorze écrivains étrangers, français et autres⁷, et quelques auteurs de bibliographies récents ont ajouté certains écrivains du XXe siècle, notamment Allemands et Anglo-saxons.

En se fondant sur ces constatations, on peut dire que la demande la plus urgente pour la recherche est la composition d'une première et complète *Bibliographie Grecque de Victor Hugo*, qui couvrirait au moins la période 1842 et suivante.

5. Fas. 111 (30.1.1985), *op. cit.*, n. 1, p. 13-56: traductions de textes tirés du *Magazine littéraire*, un tableau chronologique sur Hugo, une bibliographie grecque de Hugo (1852-1985), ainsi que des articles originaux (Drakondaïdis, Konstandoulaki-Chantzou, Lembesi).

6. Cf. Palamàs, articles sur Hugo (de 26.5.1985, 1926, 1928 et 1933); voir *Άπαντα, Index, op. cit.*, n. 2.

7. Sur les bibliographies de Katsimbalis (concernant Poe, Whitman, Baudelaire, Rimbaud, Verlaine, Mallarmé, Heredia, Mistral, Noailles, Verhaeren, Maeterlinck, Claudel, Valéry, T. S. Eliot), voir *Νέα Εστία*, vol. 108, fas. 1278 (1.10.1980), numéro spécial.

Dans la série des *desiderata* suivent, bien évidemment, les études analytiques de l'influence de Hugo sur des hommes de lettres grecs importants du XIXe et du XXe siècle, ou de son action dans certaines phases de la littérature néohellénique. A partir de là, on pourrait passer à beaucoup d'autres *desiderata*. Mais tout ce que nous avons déjà mentionné est plus que suffisant pour les perspectives de l'avenir proche en Grèce.

Université de Thessaloniki

GEORGES KECHAGIOGLOU

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΩΔΙΚΑ ΑΘΩΝ. ΛΑΥΡ. 630. Ε 168

Σε προηγούμενο δημοσίευμα¹ εξετάστηκε κωδικολογικά και παλαιογραφικά το χφ. Αθων. Λαύρ. 630. Ε 168 (P¹) και έγινε ταύτιση των κειμένων που παραδίδει· αποδείχτηκε ότι δεν πρόκειται για ανώνυμη «Πραγματεία ιατρική», όπως πιστευόταν, αλλά για λόγους ή τμήματα λόγων από τα *Βιβλία Ιατρικά ἑκκαίδεκα* του γιατρού Αετίου του Αμιδηνού. Με βάση αυτό το συμπέρασμα επιχειρήθηκε η ένταξη του χφ., όσο το επέτρεπαν τα γνωστά στοιχεία, στην χειρόγραφο παράδοση του Αετίου.

Στο άρθρο αυτό συμπληρώνεται και διορθώνεται ένα τμήμα της περιγραφής του περιεχομένου του χφ. Κατά την ανάλυση του περιεχομένου των φφ. 169^f-188^v είχε γραφτεί ότι πρόκειται για τμήμα του δεκάτου τρίτου λόγου του Αετίου. Πράγματι, στο φ. 169^f δηλώνεται ρητά ότι τελειώνει ο δωδέκατος λόγος και ότι αρχίζει ο κατάλογος των κεφαλαίων που περιέχονται στον δέκατο τρίτο λόγο, και στο φ. 170^f υπάρχει ο τίτλος του λόγου αυτού και αρχίζει κανονικά το κείμενο· επίσης, στο φ. 188^{f-v}, το τελευταίο δηλαδή γραμμένο φύλλο του χφ., περιέχονται κεφάλαια από τον δέκατο τρίτο λόγο. Με βάση την διαπίστωση αυτήν και με την γνώση ότι ο παραπάνω λόγος είναι αρκετά εκτενής² θεωρήσαμε ότι στα φφ. 169^f-188^v περιεχόταν κολοβός ο δέκατος τρίτος λόγος³. Σε πρόσφατη, όμως, και για

1. Βλ. Α. Δ. Μαυρουδή - Α. Σακελλαρίδου-Σωτηρούδη, 'Ενα χειρόγραφο του γιατρού Αετίου του Αμιδηνού (Κώδικας Αθων. Λαύρ. 630. Ε 168), *Ἑλληνικά* 38 (1987) 318-341.

2. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ο 13ος λόγος στον κώδ. Αθων. Λαύρ. 1873. Ω 63 καταλαμβάνει περίπου 32 φφ. (427^f-459^f), στον κώδ. Paris. gr. 2191 περίπου 31 φφ. (232^f-263^f) κτλ. Αντίθετα, στον υπό μελέτη κώδικα τα φφ. από το 169^f έως το τέλος του κώδικα ήταν μόνον 19.

3. Πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι η έκδοση του Ζερβού ελάχιστη βοήθεια προσφέρει σ' αυτόν που ασχολείται με την μελέτη του 13ου λόγου· εδώ εννοώ, κυρίως, την επιλεκτική έκδοση μόνον 29 κεφφ. (ο κώδ. Αθων. Λαύρ. 1873. Ω 63 παραδίδει 141 κεφφ., ο Αθων. Λαύρ. 1875. Ω 65 παραδίδει 136 κεφφ., ο Paris. gr. 2191 παραδίδει 140 κεφφ.).

εντελώς διαφορετικό σκοπό, ανάγνωση του χφ. αυτού διαπιστώθηκε ότι από το φ. 172^f έως και το φ. 187^v παρεμβάλλονταν, χωρίς καμία προειδοποίηση, κεφάλαια από τον δέκατο τέταρτο λόγο⁴.

Έτσι, η προηγούμενη περιγραφή του περιεχομένου του χφ. κατά το τελευταίο μέρος της που αφορά τα φφ. 169^f-188^v πρέπει να τροποποιηθεί ως εξής:

«(φφ. 169^f-171^v και 188^v) δέκατος τρίτος λόγος· αναλυτικά: (φφ. 169^f-170^f) κατάλογος των κεφαλαίων. Αρχ. *Τάδε ἔνεστιν ἐν τῷ ἰγ' λόγῳ Ἐτιίου: κεφάλαιον [sic] πρῶτον· περὶ ἀνθρωποδῆκτων* Τελ. ρλς ἄπρὸς λέπρας· Ἄρχιγίνους. *Τέλος τῶν κεφαλαίων τοῦ ἰγ' λόγου τοῦ Ἐτιίου* (ἐκδ. Costomiris, REG 3, 1890, 153-157)· (φ. 170^f) ο τίτλος του λόγου: *Περὶ τῶν δακνόντων ζώων καὶ ἰοβόλων θηρίων καὶ περὶ ἔλεφαντίαςεως καὶ κνησμῶν, ψώρας, ἀλφῶν [lege: ἀλ-], λέπρας, λεύκης καὶ περὶ τῶν πολυχρήστων ἀντιδότων*· (φφ. 170^f-171^v και 188^v) το κείμενο του λόγου. Αρχ. α' *Περὶ ἀνθρωποδῆκτων. Ἀρχόμενοι περὶ τῶν δακνόντων ζώων* Τελ. κολ. κέντρον δὲ ἔχει περὶ τὸν τράχηλον αὐτόν [? lege: -οῦ], τοῦτο δὲ (επιλεγμένα κεφάλαια του λόγου εξέδωσε ο Σ. Ζερβός, Ἐτιίου Ἀμιδηνοῦ Περὶ δακνόντων ζώων καὶ ἰοβόλων, ἤτοι Λόγος δέκατος τρίτος, Ἀθηνᾶ 18, 1905, 264-292)⁵.

(φφ. 172^f-187^v) δέκατος τέταρτος λόγος· Αρχ. ἀκέφ. (κεφ. 34ο) μένα πεπλυμένα, καδμία κεκαυμένη πεπλυμένη, μόλιβδος κεκαυμένος Τελ. κολ. καὶ τότε σπληνίον ἐπιτίθηται τῆς βαρ. Ο λόγος αὐτός εἶναι ἀνέκδοτος.»

Τα κεφ. τοῦ 13ου λόγου που παραδίδονται ἀπὸ τον κώδ. Αθων. Λαύρ. 630. Ε 168 εἶναι⁶: (φ. 170^f) α' *περὶ ἀνθρωποδῆκτων* (σ. 264, 1-265, 4 Ζερβός)· (φ. 170^v) β' *περὶ κυνοδῆκτων*. Αρχ. *Ἐπὶ δὲ τῶν κυνοδῆκτων Τελ. ὀδόντων ἐπίπαγον* (σ. 265, 5-21 Ζ.· ἐκδίδεται το κείμενο ἔως την φράση: *εὐρήσεις καθαρὸν τὸ δῆγμα*)· (φ. 170^v) γ' *πρὸς τὰ τῶν λεόντων δῆγματα καὶ παρδάλειων καὶ ἄρκων [sic]*. Αρχ. *Τούτοις παραπλήσια τὰ δῆγματα Τελ. σὺν δζει καὶ χρῶ* (σ. 265, 22-266, 11 Ζ.· ἐκδίδεται το κείμενο ἔως την φράση: *οἶα ἐστὶν αὕτη*)· δ' *περὶ σοοβρώτων* (σ. 266, 12-23 Ζ.)· ε' *περὶ αἰλουροδῆκτων* (το κεφ. δεν ἐκδίδεται ἀπὸ τον Ζ.)· (φφ. 170^f-171^v) ς' *περὶ κροκοδειλοδῆκτων* [in marg.: *γρ(άφε) περὶ κροκοδειλοβρώτων*]. Αρχ. *Πρῶτον μὲν τοὺς ὑπὸ κροκοδείλου Τελ. τοῖς κοινοῖς βοηθήμασι* (σ. 267, 1-13 Ζ.· ἐκδίδεται το κείμενο ἔως την φράση:

4. Το χφ. πρέπει, προφανῶς, να υπέστη αρκετές ταιλαιπωρίες, οὕτως ὥστε να ἔχει διαρθωμένες αριθμησεις «τετραδίων», «τετράδια» ἀπὸ τα οποία ἔχουν ἐκπέσει φύλλα (με ἀποτέλεσμα την δημιουργία χασμάτων στο κείμενο· ἔτσι, ἔχουμε λόγους ἀκέφαλους, κολοβούς ἢ ταυτόχρονα ἀκέφαλους καὶ κολοβούς), καὶ ἀκόμη «τετράδια» που ἔχουν σταχθεῖ σε λάθος θέση (με ἀποτέλεσμα κείμενα να παρεμβάλλονται σε ἄλλα διαφορετικά, ὅπως ο 5ος λόγος στα ἐνδιάμεσα του 9ου).

5. Βλ. καὶ την υποσημ. 3.

6. Στην συνέχεια, σημειῶνω μόνο τους τίτλους των κεφ.· για ὅσα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν ἐκδοθεῖ παραπέμπω σε σελίδα καὶ στίχο της ἐκδοσης του Ζερβού· τέλος, στις περιπτώσεις που το κείμενο των κεφ. του κώδικα παρουσιάζει διαφορές (επαυξημένο κείμενο στο τέλος) ἀπὸ την ἐκδοση σημειῶνω τις ἀρχοτέλειες των κεφ. (κατὰ τον κώδ.) καὶ την φράση με την οποία τελειώνει το ἐκδομένο κείμενο.

ἀναλάμβανε κηρωτῆ καὶ ἐπιτίθει)· (φ. 171^α) ζ´ *περὶ λοβόλων, πρότερον δὲ λέγεται ποίαις μηχαναῖς δεῖ κεχρησθαι πρὸς ἀναίρεσιν τῶν λοβόλων* (το κεφ. δὲν ἐκδίδεται ἀπὸ τον Ζ.)· η´ *ὑποστρώματα προφυλακτικά παντὸς λοβόλου θηρίου* (το κεφ. δὲν ἐκδίδεται ἀπὸ τον Ζ.)· θ´ *ὑποθυμιάματα προφυλακτικά, θυμιώμενα ἀποδιώκει θηρία* (το κεφ. δὲν ἐκδίδεται ἀπὸ τον Ζ.)· (φ. 171^β) ι´ *συγχρίσματα προφυλακτικά* (το κεφ. δὲν ἐκδίδεται ἀπὸ τον Ζ.)· (φ. 171^γ) ια´ *ἄσα προστιθέμενα κτείνει τὰ λοβόλα θηρία, καὶ περὶ τῶν ἐπιπιπτόντων εἰς τὰ ἐδέσματα καὶ πόματα λοβόλων* (σ. 267, 14-268, 5 Ζ.)· (φ. 171^δ, σειρὰ 15-43 καὶ, ἡ συνέχεια, φ. 188^ε, σειρὰ 1 κ.ε.)· ιβ´ *κοινὰ βοθηήματα πρὸς τὰς τῶν λοβόλων πληγὰς*. Αρχ. *Προφυλάττεσθαι μὲν οὖν χρή* Τελ. *ζωμὸν ροφεῖν ἀγνοοῦντι* (σ. 268, 6-269, 23 Ζ.)· ἐκδίδεται το κείμενο ἕως τὴν φράση: *ὡς ἐμπλαστρος ἐπιτιθεμένη*)· (φ. 188^ε) ιδ´ *περὶ σφικῶν [sic] καὶ μελισσῶν* (σ. 270, 1-18 Ζ.)· ιε´ *πρὸς τὸ τοῦ <ἀ>σκαλαβώτου δῆγμα* (το κεφ. δὲν ἐκδίδεται ἀπὸ τον Ζ.)· ις´ *πρὸς τὸ τῆς σαλαμάνδρας δῆγμα καὶ τῆς χαλκιδῆς [sic] σαύρας* (σ. 270, 19-271, 4 Ζ.)· (φ. 188^ε-ς) ιζ´ *περὶ μυγᾶλης*. Αρχ. *Ἡ μυγᾶλη παρέοικε κατὰ μὲν τὴν χροᾶν Τελ. καὶ τὰς μεγάλους [sic] ἀντιδότους* (σ. 271, 5-272, 8 Ζ.)· ἐκδίδεται το κείμενο ἕως τὴν φράση: *ἢ μᾶλλον μωρσίνης*)· (φ. 188^ς) ιη´ *πρὸς <σ>κολοπένδρης πληγὴν* (σ. 272, 9-15 Ζ.)· ιθ´ *περὶ ἀρράχνης [sic] δῆγμα* (σ. 272, 16-277, 2 Ζ.)· κ´ *περὶ τετραγγάθων [lege: τετραγν-]* (σ. 277, 3-16 Ζ.)· κα´ *περὶ φαλαγγοδῆκτων* (κολ.) (σ. 277, 17-278, 12 Ζ.). Για το σύνολο των κεφαλαίων του 13ου λόγου βλ. τὴν υποσημείωση 3.

Τὰ κεφφ. τοῦ 14ου λόγου που παραδίδονται ἀπὸ το χφ. εἶναι 47 (συναριθμουμένων τοῦ ἀκεφάλου τριακοστοῦ τετάρτου καὶ τοῦ κολοβοῦ ογδοηκοστοῦ)· γιὰ το σύνολο των κεφφ. τοῦ λόγου, ὅπως παραδίδονται ἀπὸ τον κώδ. Paris. gr. 2191, βλ. Costomiris, *REG* 3 (1890) 157-159.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ

7. Το κεφ. αὐτό στο κείμενο τοῦ λόγου κατέχει τὴν 13η σειρὰ· αὐτό, ὁμως, συμβαίνει ἐπειδὴ ὁ συγγραφέας (ἢ ὁ γραφέας;) συνειδητὰ παραλείπει το κεφ. γ´ *περὶ λυσοδοῆκτων*, ἀφοῦ στο φ. 169^ε, στον κατάλογο των κεφφ., δηλώνεται ὅτι το θέμα αὐτό *προεῖρηται ἐν τῶ ζ´ λόγῳ*. Ὁ Ζερβός ἐκδίδει το κεφ. ὡς ιγ´· ἴδια ἀρίθμηση τοῦ κεφ. ἐπισημαίνεται καὶ στον κατάλογο των κεφφ. των περιεχομένων στον 13ο λόγον, τα οποία ἐκδίδει ὁ Κωστομοίρης (*REG* 3, 1890, 153). Στὴν πραγματικότητα δηλ. το χφ. μας ἕως το κεφ. *περὶ φαλαγγοδῆκτων* παραδίδει 20 κεφφ. καὶ ὄχι 21 (ὅπως εἶναι ἡ ἀρίθμηση τοῦ κεφ. αὐτοῦ).